

■ ХУБИЙЛАНЫ ОСМАН МУРАТ

СТАВРОПОЛЬ
КИТАБ
ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС
БЁЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК
1968

**Хубийланы
Осман**

МУРАТ

ХАПАРЛА
БЛА
НАЗМУЛА

Шохлукъну джырчысы

Къ арачайны урунган эмда джырчы эллерини биринде — Огъары Тебердиде—Хубийланы Ахия кеси къыйыны бла джашагъанды. Ахия Малсуюгенланы Мамурхан бла бир юлю болгъандан сора, ала кёб башлы юйюр этгендиле. Бу юйдегини юсюнден 1968 джыл февралны 5 чыккыган «Правда» газет «Фахмуланы юйюрю» деген статьяда былай джазды: «Огъары Теберди элинде Хубийланы Ахияны джашлары Октябрдан сора туугъандыла, Совет властны джылларында ёсгендиле. Тамада джашы Осман—Къарачай-Черкесияда бек белгили джазыучу, поэт, публицистди. Фронтчу литератор Къарачайда граждандан къазауатны юсюнден ол «Абрек» деген повестьни, «Аманат» деб юч китаблы романны чыгъаргъанды.

Осман 1918-чи джылда февралны 17 туугъанды. Тау ёзенни ариулугъу шох юйдегиде тюз юренген джашчыкъны эсин поэзиягъа эртде огуна ачханды. Ол 15 джылында назмула джазыб башлагъанды. Эл школну бошагъандан сора Микоян-Шахарда педрабфакда окъугъанды.

1936 джыл Османни «Комсомол джырла» деген назму китабы чыккыгъанды. СССР-ни джазыучуларыны членине алгъан кёзюуде Османнга 20 джыл да толмагъанды. Эки джылдан аны «Абрек» деген повести басмалангъанды.

1938—39 джыллада джаш литератор Ставропольда устазлыкъ институтда окъуйду. 1940 джылдан Осман Совет аскерде къуллукъ этеди.

Аны бютеу джашауу, джазгъанлары туугъан халкъы бла, Ата джурту бла къаты байланыбды.

Уллу Ата джурт къазауатны ал кюнлеринден башлаб, ол урушха киргенди. Дубно шахарны къоруулауда Хубий улу джаралы болгъанды. Госпиталда аны бакъган врачла кёкюрегинде къоргъашын кесеклени бирин—окъну—алалмагъандыла. Алай а Османны, ёбгесинде суугъан душман окъ турса да, джашау джолда джюрюй, исси джюрегинде джангы джырлагъа орун табады, къаджыкъмай, талмай ишлейди.

1944 джылдан 1956 джылгъа дери Осман Къыргъыстанда школда орус тил бла литератураны окъутады. Ол джыллада кёб назму джазады. 1956 — 57 джыллада Къыргъыстанны джазыучуларыны Союзунда Къарачай-Малкъар литературадан консультант болуб ишлейди. 1957 джыл Хубийланы Осман туугъан джерине, Къарачай-Черкесиягъа, къайтыб, «Къызыл Къарачай» газетни бёлюмюне тамадалыкъ этеди. Аны СССР-ни журналистлерини Союзуна членнге аладыла. Артда джазыучулары область бёлюмюне кёчюб, литературадан консультант болады. Бусагъатда Хубий улу радиовещание бла телевидениени Къарачай-Черкес область комитетинде баш редакторду.

Хубийланы Осман къайда ишлесе да, творчество аны таймаз ишиди, хаманда нёгериди. Ол туугъан халкъыны бурун кыйын джашауундан бюгюнню джарыкъ кюнлеринден хапар айта, кесини чомарт джюрегини чыгъармаларын бериб тургъанлы 30 джылдан артыкъ болады.

Авторну 1957 джыл орус тилде «Время», 1963 — джыл «Ант» деген назму китаблары басмаланадыла. Ол джыллада Осман «Сыйны белгиси» деген орден бла саугъаланады.

Поэт кеси джашагъан джыйырманчы ёмюрню юсюнден философия сагъышла этеди, «заман бизни джанлыды, бизге ишлейди» дейди, адам улуну солун, талпыун ачыкълайды:

Уятады эркинликсиз халкъланы,
Тенг болсун деб джер юсюнде хар адам,
Насыб джашаугъа чакъыра, атланыб,
Сакъламайын, алгъа барады заман.
[«З а м а н»].

Башха назмусунда халкъны иги муратларын, Ата джуртха, туугъан джерге суюмеклигин кёргюзеди:

Мени джуртумд бютеу бары кёрюннген,
Къалайын да аз суюмейме элимден,

Таурухдача кёб сууунг, тауунг, чатынг,
Туугъан джуртум,

Россияды сени атынг.

{«Туугъан джуртум»}

Сюйюмлю джурт, Совет халкъны къзауат джыллада фашизм бла джигит кюреши, андан сора къаджыкъмай урунуу, джер юсюнде адамны борчу эм да ала кибик темала тынч, халкъ тил бла суратланадыла. Поэт—коммунист Хубий улу танг кесек назму-сун урунганланы башчысы В. И. Ленинге, Коммунист партиягъа атагъанды.

Поэзия джер юсюнде, къралла арасында рахатлыкъ, шохлукъ ючюн кесини сыйлы ишин бардырады. Осман да кесини чыгъармалары бла ол ишде кюрешчилени тизгинлерине къошулады.

Колхоз, совхоз сабанлада, фабрикледи, заводлада урунуу поэтни эм бек сюйген темасыды. Анга гитче иш джокъду. «Эт, урун—сыйлыды хар иш». {«Сый»}.

Автор тау элдеде эски чирик адетлеге къарангылыкъгъа, хаулеликге къаршчы кюрешгенлей барды.

Хубийланы Осман къарачай прозагъа иги кесек юлюш къошханды. Аны юч китаблы «Аманат» романы совет адамланы Уллу Ата Джурт къзауатда джигитликлерин эмда андан сора да джигерликлерин терен кёргюзеди.

Джазыучуну 1966-чы джыл басмаланган «Адамла» деген повести, къыйын джыллада тас болгъан къарачай джашчыкъны ёсдюрген, ашхы орус адамланы таб суратлайды.

Осман 1957-чи джылдан бери къарачай джазыучуланы секциясына тамадалыкъ этеди. Ол ёсюб келген джаш джазыучуланы тегерегине джыйыб, усталыгъын, билимин аямай юретиб, болушуб тургъанлы он джылдан артыкъ болады. Къарачай литератураны тамада къаууму бла кичи къауумуну арасында сыйлы келечилик ишни этгени бек магъаналыды.

Осман назму гюрбеджиде уста темирчи эсе, бусгъатдагъы джаш джазыучула аны чёгючлери болуб ёсгендиле, этген ашхы атламлары бар эсе, анга кёб борчлудула.

1967 джыл сентябрда — октябрда Хубийланы Ос-

ман Джууук Востокну къралларында: Ливан бла Сирияда болганды. Ол «Араб джоллада» деген очерклерин, белек назму, бир поэма джазганды. Османны араб тефтери аны фахмусуну джангы джанын ачыклайды, аны ойу сагышлары теренден терен, кенгден кенг, боладыла.

Османны бир кѳауум араб назмуларында эмда «Блей» деген поэмасында, джолоучу очерклеринде бизни бла бир джуртлу адамланы джазыулары да кѳрюнеди. Джюзден артык джылны мындан алгѳа туугѳан джерлеринден айырылыб, насыб, «муслиман топракѳ» излей кетген кѳарачайлыланы, черкеслилени тыш кѳраллада кѳрген инджиулерни ачыкъланадыла. Осман аны юсюнден былай айтады:

Бурун кѳчюб бери келгенле
Джандетди дейле Кавказгѳа.
Кѳалсала да мында ѳлгенле,
Хазырдыла саула кѳайтыргѳа.

Сирияда, кѳумну ичинде тас болгѳанча, джашагѳан кѳарацаи элни — Блеини — адамлары Ата джуртха тансыкѳ болуб, тауларын кюсеи тургѳанлары кѳзюбюзге кетмезлик сурат болуб тюшеди. Бизни бла бир джуртлу, бурун бир ахылы адамланы бусагѳатда ауур халларына инджилмей, эс бѳлмей кѳалыу кѳыиынды.

Автор бла элчилени арасында ачыкѳ сѳлешиу халда джазылгѳан поэма «Блей» джер юсюнде тюзлюкню суйген, аны джакѳлагѳан адамланы джюреклерин кѳозгѳарыкѳды. Джазыучу Израиль агрессияны араблылагѳа этген зорлукѳларын, артыкѳлыкѳларын айгѳакѳлайды. Узакѳдан Ата джуртларына таралгѳан адамланы мыдах кѳзлерин кѳрюб, тарыгѳуларына тынгылаб, автор поэмасын иги умугла бла бошайды:

Сагѳаядыла араб халкѳла,
Теблетмезле сени душманнга.
Кѳара кечеде тюзлюкню джакѳлаб,
Ашыгѳадыла джарыкѳ тангнга.
Джер юсюнде кюн чачса нюрюн,
Дуниягѳа тууса эркинлик,
Кѳумлу Блейден кѳонакѳла бир кюн
Акѳ тауланы кѳюрле келиб.
Тауусулду хапарым мени,
Мыдыхча джюрегим кюйгенлей, —
Кѳалай кѳоюб кеталдым сени,
Кѳум тюзледе ахсыннган Блей...

Бу назмуланы окъусакъ, Къулийланы Къайсынны айтханы: «Бютеу дунияны джоллары поэтни джюреги бла ётедиле», — деген сёзле тюз болганларына ийнанабыз.

Хубийланы Османни фахмусуну энтда да бир джангы мюйюшю ачыкъланганды; автор кёб болмай, школ джашаугъа аталган — «Джукъусуз кечеле» деген повестин джазыб бошаганды.

Повесть, Октябрь революцияны ал джылларында ишлей башлаган тамада устазла бла Революциядан сора Совет ВУЗ-лада окъуб, билим алыб чыкъган джаш устазланы арасында болумну, ол кёзюледеги школ джашауну чемер суратлаб кёргозтеди.

Авторну бу китабыны асламысы джангы хапарла, очеркле, назмуладыла. Аны тууган джуртунда джашау излеген соруулагъа джазылган къысха сабий хапарларын тыш къраллагъа барган джолоучу очерклерин, ашхы назмуларын ким да излеб, талпыб окъурукъду.

Бир статьяда джазыучуну джашау джолундан не да творчествосундан аслам айтыргъа амал болмайды.

Осман джангыз «Къанлы кюнде къанатым», неда джангыз «Аманатны» неда джангыз араб назмуларын джазыб кюйса да, башха-башха хар бири ючюн фахмулу джазыучугъа санарыкъ эдик, барын бирге алыб айтсакъ а, ол, ана литератураны баш табхасына салырча, кёб магъаналы китабла бергенди. Максим Горький атлы кърал саугъаны лауреаты Кулийланы Къайсын: «Хубийланы Осман—къарачай-малкъар тилни уллу поэтиди,» — деб аны ючюн айтханды.

Теберди сууну бойнундан чыгыб, Джерле—Арасы тенгизни джагъасына дери барган совет поэтни джарыкъ ауазы, аны миллетлени арасында джамагъат ишлери, рахатлыкъ, шохлукъ, джарыкълыкъ ючюн кюреши, халкълагъа болушур деб кёлюбюзге келеди.

Тууган халкъыны ичинде Османни кёб ишин черте, Семенланы Азрет былай айтханды:

Элли джылны юсю бла ётгенсе,
Хар бирисин хайырланыб ашыра,
Миллетинге кёб ашхылыкъ этгенсе,
Къыйынынгы багъалайбыз, баш ура.

Джазыучу тюз эмда кенг джолдады. Биз алкъын андан джангы, иги китабла сакълайбыз.

Шохлукъну, эмда къарнашлыкъны джырчысы, бизни багъалы тенгибиз Османни кючю кёб болсун! Биз аны джангы ашхы муратлагъа джетерин излей-биз.

СЮЙЮНЧЛАНЫ АЗАМАТ.

НАЗМУЛА

Танг атды

ел, боранлаб, ёшюн уруб
Кёк тенгизге,
Джагъасындан тёге эди
Сууун тюзге.

Къара тубан басхан эди
Аны башын.
Толкъунлары джалай элле
Къумун-ташын.

Ышый элле ёшюнлерин
Джууукълашыб,
Къалкъый элле джер да, кёк да
Къучакълашыб.

Илгенгенча уянаед
Тенгиз сора,
Эте эди ол башына
Иги джора.

Шохунг тюлме, тубан, сени,
Бил, — дей эди.
Кёкюрегинден төрт бюклениб,
Силдей эди.

Мюйюшлеге тие эди
Суу чулгъаныб.
Бара эди зыгъырлада
Ол булгъаныб.

Ехтем тенгиз тюз тюбюнден
Тебе эди,
Кир хабчюгюн ол тышына
Тёге эди.

Джер-джеринден толкъунлары
Къайнаб, чыгъыб,
Боз кёмюгюн теблей элле
Чёргеб, джыгъыб.

Бу къатышыу болду бираз
Шош, сериуюн,
Кеси джырлаб барамтаны
Етгюр кюуюн.

Булутла да таяналла
Хаман ёрге.
Джарыкъ ура башлагъанды
Мутхуз джерге.

Джел шаушады, толгъан айны
Кёкде кёрюб.
Ай ышарды нюр джарыгъын
Джерге төгюб.

Залим тенгиз кюрешиуде
Насыб табды.
Мычымайын кюн къыздырыб,
Бир танг атды.

Бизни джолубуз

Джюрек тыхсыуунг
Эштилмей сени
Келгенсе, халкъым,
Кёб ёмюрлени.

Кириш таулада
Тургъанса джай, къыш,
Тоб арба бла
Этгенсе аргъыш.

Малланы кюте
Къая ранлада,
Танг атдыргъанса
Къар боранлада.

Тырнакълаб бара,
Тик, къая джолну,
Таулу минг кере
Абынган болур.

Къарышы бла
Ёлчелеб джерин,
Таулу тёкгенди
Азабда терин.

Онглу онгсузну
Аямай, теблеб,
Аджал элтгенди
Кёблени чёблеб.

Берч хиппилли
Болуб къолубуз,
Мамукъ тюл эди
Бизни джолубуз.

Къоз гюрбелени,
Къуш тёшеклени
Билмей келгенбиз
Бурундан бери.

Агъач къаладжюк...
Къол тирмен.. чабыр...
Меджисуу джашау —
Болгъанды къабыр.

Зорлукъ бугъоун
Салса да саннга,
Сен тырмашханлай
Тургъанса тангнга,

Таймаздан алгъа
Ашыкъгъанлай биз,
Ташсынмагъанбыз,
Екюнмегенбиз.

Эркинлик халкъдан
Кетиб эд кери,
Ленинни нюрю
Джетгинчи дери.

Эс ташламайын
Етгенсе джардан,
Чыкъгъанса, эрча,
Тузакъдан, тардан.

Къараб, ызынга
Айланчы энди!
Ма, биз кюсеген
Заман келгенди.

Джарыкъды кёлюнг,
Джюрегинг—халал.
Тенглик джашаугъа
Салынды тамал.

Айт, къалай тийди
Бизге джарыкъ кюн?
Биз кёрген тюшле
Болур кибиб тюн?!..

Қим джазыкъсынды?
Қим узатды къол?
Былай кенгериб
Қъалыр кибиқ джол?

«Заукълусуз» — дей —
Бююннгу саула—
Сюйюнедиле
Келбетли таула.

Партия! Сенсе
Бизни кюнубюз,
Сенсе бизни
Джашау нюрюбюз.

Эркинлик, билим
Сен бердинг бизге,
Келгенди насыб
Эллерибизге.

Бизге байракъ
Болгъанды атынг,
Алхылыгъынгы
Кёргенди халкъым.

Биз абынмазча
Кюч, къарыу бердинг.
Насыбны джолун
Джарытдынг, кердинг.

—Джашау да, биз да
Сеннге аманат! —
Дейди хар адам, —
Бютеу джамагъат.

Январь, 1967 дж.

Ана

Кёб джазалла махтаб ананы,
Бірхылача, сёзле тёгюле.
Мен окъуйма ол назмуланы
Бири да джетмей, кёлюме.

Аллай назму тынч тюлдю джазгъан,
Сынагъанма мен да кесимде...
Этеме болджал хар къачдан джазгъа
Тургъанлыкъгъа хаман эсимде.

Бу да тюлдю тыйыншы анга,
Къайдан табхын аллай сёзлени...
Джазмаз эдим назму инсаннга,
Ана, махтаб сенден ёзгени.

Ашхыла уа кёбдюле халкъда,
Джандан юлюш этер адамла.
Отха кирирле тюзлюкню джакълаб,
Джетген кюнде аллай тулпарла.

Мен билеме, борчлулла санга,
Бир джангызы къалмай аланы.
Излейдиле мадар инсанла,
Тёлерча къыйынын ананы.

Анагъа назму джазар ючюн,
Разылыкъ керекди анадан.
Берди эсе, ол сени кечиб,
Болсун назмунг баш назмуладан.

Къайтмагъанды менден анама,
Къыйыныны таб мингден бири.
Нек табмадыкъ биз мадар анга,
Агъармаз кибик джангыз бир тюгю?!

Юйдегинге суйдюрюб ишни,
Танитханса джашауну джолун.
Кёб тургъанса сен джайны, кышны
Бзыбыздан къарауул болуб.

Ашыргъанса, белни къатдырыб,
Сен джашларынгы урушха.
Сагъышла бла тангла атдырыб,
Узалыучан эдинг джумушха.

Тюшюрмезге сёзюнгю джерге,
Кюрешгенлей келебиз, ийнан:
Излемейбиз чыгъаргъа тёрге,
Не джолубуз болурун сыйдам.

Бетсиниуден, алдыр сёзледен
Юретгенсе болургъа кери,
Узакъдадыла ол шартла бизден,
Биз эс джыйгъан кюнледен бери.

Толадыла сени кючюнгден
Атабызны осиятлары.
Ол кюн къарыу береди бизге
Узакъ джолгъа чыкъсакъ, атланыб.

Излей эдим джетсем кёлюнге,
Меннге джашау берген анамы,
Юретгенди бизни тёзюмге,
Адебин сакъларгъа адамны.

Алгъыш аякъ

Къыйынына толу табыб
Сыйын, хакъын,
Алгъыш аякъ кёлтюреди
Бюгюн халкъым.

Адамланы адам этген
Намыс, бетди,
Джигерлеге—джер чомартды,
Берекетди.

Учунады халкъым алгъа,
Эм мийикге,
Аны ючюн тюбейди ол
Игиликге,

Насыб бизге негер болду
Кетмез кибик.
Биз сайладыкъ ма бу джолну
Онгун билиб.

Таукел атла, къадал, учун
Адам болгъан!
Джангы джылда келир ючюн
Джангы хорлам.

Бюгюнден да къуатлыды
Тамблагъы кюн.
Кёремисиз, тюшлерибиз
Болдула тюн.

Бу насыбны сакълай билсек
Хар бирибиз,
Джарыкъ тиер чуакъ кёкден
Хар кюнюбюз.

Алгъыш аякъ, огъур аякъ
Болсун сизге,
Джангы къууанч келтирирча
Юйюгюзге!

Декабрь, 1966 дж.

Мурат

Хар инсанны барды мураты,
Болсунла ашхы бары да ала.
Кетмесинле тенглени атыб
Учхара тюшген джерде адамла.

Қыйырсызды, джоллача, мурат,
Сыйырмаз кибиқ кёкню кенгине.
Адамгъа, джырча, береди къанат,
Учундурады хаман мийикге.

Джюреклеге орналсын терен,
Таза алгъышча, огъурлу мурат.
Болгъан эсенг анга негер сен,
Чыгъарыкъ тюлдю андан хыанат.

Кёз джарыкъды кимге да мурат,
Ол джарытады барлыкъ джолларын.
Дайым кюнде кёребиз сынаб,
Хар иги мурат насыб болгъанын.

Ашхы мурат — оюлмаз кёпюр,
Таукел ётдюрюр шоркъадан, тардан,
Къара кюнде этеди ётгюр,
Артха турмазча, таб, къаллы джаудан.

Керти муратла — иги умутла!
Къууандырыгъыз адамланы сиз.
Болугъуз шохла, татлы джууукъла, —
Къуруда абынмай джюрюрча биз.

Джашау

Тенгизча, теренд дейдиле джашау
Тенгиз чёгеди, сай болад къуруб.
Баргъан суучады, дейдиле джашау.
Таркъаймай, джашау тебеди уруб.

Гокка хансчады, дейдиле джашау,
Джашау а кюнде саргъалыб къатмаз.
Эркинлик бизге туугъандан башлаб,
Кюнча, тиеди, ёмюрге батмаз!

Джашау—шоркъады сабыр этмезлик.
Джашау, ол джазды, артха кетмезлик.
Барады бизде джашау силкиниб,
Кюнден-кюннге къанатла битиб..

Сеннге

Тюшмегенсе бюгюн эсиме,
Эртдеденди джазаргъа умут.
Айталмайма аны кесинге,
Джюрек къайдан тохтасын сууб...

«Нек айтмайса, — деб, — сен атымы?»—
Джукъ келтирме аз да кёлюнге
Отуз джылны сакълаб отунгу,
Тюз болгъанма айтхан сёзюме.

Эшитмегенсе ийнакъ сёзю сен —
Болмаз, эшта, менде кукалыкъ,
Кёл алырча, сёлеше билсе,
Андан бери билиренг аны.

Айт, не барды биз сынамагъан...
Къалмагъанбыз чыныгъыр ючюн.
Чыдамлыды неге да адам,
Джетген кюнде аямай кючюн.

Къыйынлыкъда сен тюз бир таджал,
Он бармагъынг болуб он киши.
Джууукълашхан кёзюде аджал,
Сынагъанма аны мен кесим.

Нёгерлик эте, кьолумдан тутуб,
Барамтада болгъанса билек.
Кьойгъан кюнюмде аны унутуб,
Таб, кьалсын тохтаб аллай джюрек.

Бир кюнню да джокъду тынчлыгъынг,
Юйдегинге кьайгъы этгенден.
Ауузунгдан а тылпыуунг чыгъыб,
Эшитмегенбиз тарыгъыу сенден.

Кюн аманлада, кьыш боранда
Тураса сен бирча, чуакълай.
Арбазда огъай, таб орамда да
Тюбеген сабийни ийнакълай.

Сабийлигинг болмайын эрке,
Сынагъанса сен ёксюзлюкню.
Кьолунгдан келсе, саулай джерде
Теджейсе кимге да тюзлюкню.

Излемегенсе сен ёмюрюнгде
Джолунгу болурун тынчыракъ.
Джарытаса кечеде, кюнде
Юйдегинге болуб сен чыракъ.

Сенсе аланы джарыкъ кюнлери,
Хар кьуру да батмайын тийген.
Ёссюнле деб, халкъча, тюзелиб,
Джанындан да аланы суйген.

Ауурлугъу юйню сендеди,
Кьайсыбыз да эслейбиз аны.
Сабийлеге кьанат битеди.
Сау кюнюнгде сеннге, кьууаныб,

Кимге да эриб сени джюрегинг,
Дарманланы таныдынг кёбюн.
Кёрмегенбиз кёлюнг бла тебиб —
Сенде алкъын уллуду тёзюм.

Кёзлеринг а джашыралмайла
Кёб болгъанын энди сагъышынг.
Сени юсюнгде аны сынайла
Шагърейле, бютеу танышынг.

Ёсдюресе толу юйдеги,
Абынмазла деб, къадалыб.
Басылырмы сени джюрегинг,
Адамгъа къошхунчу аланы?..

Башлагъанды кюмюш суу джете,
Къундуз къанатча, чачынга.
Ол да артыкъ суююмлю этед;
Къартлыкъ келмесин къатынга.

1968

Еир бараза

Джазгъы Къобанча, тебиб шуулдаб,
Алдан-алгъа барады заман.
Анга тенг—нёгер болургъа джолда
Термиледи къайсы да тамам.

Джолда арыб, къалыб кетмейин,
Талпый эдим: энди джюз джылдан,
Мен ёзге джукъгъа сагъыш этмейин,
Кенг джуртума къараргъа саудан.

Айт, аллай бирден къалай болурла
Адам, джашау, билим, усталыкъ?
Кюн озгъан сайын быллай соруула
Къыйнайдыла, эсимде къалыб.

Кёрюнеди кёзюме мени:
Джулдузлу кёкден тюшюб бери,

Сау эл кирген хауа кемени,
Айдан къайта, эниб келгени.

Бу эллерибиз шахарла болуб,
Кёрюнюрле профессор къызла,
Деу машинала таулану джонуб,
Тёппелеринде — сабан ызла.

Ишчи, къуллукъчу, элчи деген ат
Эски болур, таб, унутулур.
— Не затды алан, къаугъа, къазауат?—
Дерча уруш тюбелек къурур.

Зорлукъ, хомухлукъ, уру, хаулелик
Сёзде таурухлада къалырла.
Машина кюч бла хар джылда сюрюб,
Таб, тёрт кере битим алырла.

Зорлукъ, артыкълыкъ, дерт чириб кёрде,
Халкъла болурла керти къарнаш.
Илмугъа, кючге бойсунуб кёкле.
Джел боран да болурла джууаш.

Уллу насыбха ашыгъыб заман,
Сабыр этмей барады учуб.
Аны тыяргъа излесенг мадар.
Аякъ тюбюне тюшерсе джунчуб.

Кимди заманнга ёмюрлюк нёгер?
Алай а эскер, дурусду санга;
Къолунгдады сен джашагъан джер,
Бир бараза сюр да, кьош анга!

Тенгизчиле

Шуулдаб Къара тенгиз,
Толкъунлары кьобалла.
Кече кюн да тохтаусуз
Бир мыдах кюу согъалла.

Тынгылачын анга сен,
Кимлегеди ма бу кюу?
Қъарамайма, сюелиб, мен,
Тохтамайды ол эжиу.

Қъаялагъа уралла
Суу толкъунла кеслерин.
Ёмюрлери туралла,
Унутмайын кюулерин.

«Аврораны» тоблары
Қъурулгъан кюн патчахха,
Октябрны хапары
Джайылгъанды кёб халкъгъа.

Тенгизчиле атхан окъ,
Россияны джарытды.
Бизни джерден артыкълыкъ
Тайышханын танытды.

Кёб тенгизчи джигитле
Зорлукълагъа демлешиб,
Замансызлай кетгенле,
Насыб ючюн кюрешиб.

Аланы кюулериди,
Суу шоркъала таралтхан.
Уллуну, таб, гитчени
Эс ийдириб, къаратхан.

Бизни Ата джуртубуз
Унутмайды аланы,
Тенгиз чекде асланча,
Сермешген тулпарланы.

Баренц тенгиз, Балтика,
Қъара тенгиз, Қаспий да.

Гыйы бузлу Арктика —
Бизникилле бары да.

Джерибизге, тушманла,
Къар-амагъыз джутланыб.
Тенгизчиле, кез къакъмай,
Сакълайдыла джуртларын.

Июль, 1961 дж.

Къанлы кюнде къанатым

Кюн кысылыб батаргъа,
Тауланы басды салкъын,
Уллу къууанч хапаргъа
Джыйылгъанды кызы, къатын.

Къарачыгъыз къартлагъа:
Ёрге тутуб башларын,
Ата джуртну сакъларгъа
Ашыралла джашларын.

Туурамдагъы Айшатчыкъ,
Кеталмайды къатымдан,
Билдиреди ол ачыкъ
Сюймекликни хакъындан.

Джити къарады манга,
Айталмады сёзлерин,
Эринлери къалтыраб,
Суудан толду кёзлери.

— Кёлтюралмайд джюрегим,
Къайтырмыса? — деди ол,
Сенден энди тилерим:
Эркишисе, джигит бол.

Джолунг кыйын болса да,
Таукел силкин аллынга,
Ауузунг кьандан толса да,
Айтма, — деди, — кьаллынга.

— Кьоркьма, Айшатчыкь, джаугьа
Джау болурма, кьамамам,
Ата джуртну сакьлауда
Джашаууму аямам.

Машинала тебрейле...
Минедиле ашыгьыш.
Тегерекден биргелей
Эштиледи джыр, алгьыш.

— Эсен керюшейик! — деб,
Айырылдыкь биз кече...
Суймекликге кьайда чек?!
Табылмайды бир ёлче...

Тюйрелгенд джюрегиме
Айшатчыкьны сёзлери,
Аны башха кереме —
Эркетемем ёзгени.

Мени ийгенди халкьым:
— Тыйыншлыса, джара, — деб,
Хар чек бегисин алкьын,
Джигит бол, сакь кьара, — деб.

Мен кереме джуртуму,
Джарыкь болгьанды кёлюм,
Эски бети джутолуб,
Сюдюреди хар эли.

Ма, аллымда заводла,
Биширелле кьурч, темир,
Сыртлада малла отлай,
Сукьландырад бу ёмюр.

Юренеде, арымай,
Бу зауукъну джакъларча,
Тыймаз энди сууукъ, буз,
Болдум чекни сакъларча.

Джау къутулмаз, Айшатым,
Бир тырнакъны къанатыб,
Болур сени нюр атынг —
Къанлы кюнде къанатым.

Джюзген окъ тийсе келиб,
Джерге аудурса мени,
Бауурум бла сюркелиб,
Къорууларма чеклени.

Ёлюм ачы болса да,
Букъмазма, эс ташламам,
Ауузум къандан толса да,
Джаугъа чыгын бошламам.

Къарыуум кетсе татыб,
Кёрмей башласа кёзюм,
Ашыгъыб джет, Айшатым,
Къойма мурдаргъа тёзюб.

Тенгиге кёрюб, къучакълай,
Шкогуму алырса,
Къара чачынг тозурай,
Арт урушха барырса.

Ышарыр башынгдан ай,
Джер джумушар тюбюнде,
Сен шоккога къатханлай,
Урушурса тюнюнде.

Уянырла тенгизле,
Таула, тюзле, къобанла...
Джуртну сакъларгъа бизде
Миллионла къобарла.

Қызар джерни бет джаны,
Отдан, окъдан гузаба.
Болур джауну бетджаны
Анга ёмюрлюк оба.

„А кыыз, сауду“

Северде Печенеганы къатында 1944 джыл 12-чи октябрда джигитлик этиб ёлген матрос-коммунист, сержант Хачирланы Эгизни джашы Хызырны заполяриени музейинде толу халпары барды. Печенеганы къатында анга тенглери бла бирге памятник салыннганды. Назму Хачирланы Хызыргъа аталады.

Баренц тенгиз кёмюклениб, чайпалад,
Толкъунлары, шоркъалача, шууулдай.
Кёкде, джерде, сууда джаныб къазауат,
Мутхузланыб, мыдах къарайд толгъан ай.

Ол тилсизди... Кёрмей джерни джаннганын
Биягъынлай, къысылгъанды батаргъа.
Къанлы джауну кемелери, джагъаны
Ышан эте, келедиле атаргъа.

Буз ургъандан терк джауады къоргъашын,
Ёртен кибик къабыннганды тегерек.
Кёлтюреме деген болса уа башын —
Суугъа тюшед ол джагъадан тэнгерек.

Кюн да чыкъды айгъа солуу берирге,
Къыздырады озгъан эсе да чилле.
Деулерибиз ант этгендиле бирге
Бой бермезге. Джаула аны билсинле!

Кемеледен къайыкълагъа басына,
Джагъагъа джетиб келелле мурдарла.
Кеслерин да эсетмейин алагъа,
Бизникиле марайдыла сымарлаб.

Зорлукълагъа тиш кысалла джигитле
Джюреклерин тебиб урад ачудан:
— Не керекди, не излейле бу итле?...
Джибермейик биз аладан бир инсан!

Ёлюм бла сынашыргъа кючлерин
Кёз къакъгъынчы бирден къобдула деуле:
— Джуртубузну теблетмейик! Хар биринг,
Кюнюбюзню батдырмаз ючюн тебре!

Къаллылагъа джюрекле къатыб ташча,
Биз билмейбиз артыкълыкъны унута...
Автоматла чартлайдыла къурмашча,
Деу къоллада джылтырайла кыылычла,

Баренц тенгиз-кёмюклениб, чайпалад,
Толкъунлары, шоркъалача, шууулдай.
Кёкде, джерде, сууда джаныб къазауат
Джер тебренед, таш, агъач да кыымылдай.

Тау тубюнде, эски Къарачай элде,
Къарт анасы джангыз джашын сакълайды,
Къайгъылана, ол таш сала тебсиде,
«Ма джетди», — деб ююн сюртюб, акълайды.

Джашы Хызыр узакъ тенгиз джагъада
Джашау ючюн кюрешеди сюркелиб.
Тери къатыш юсюн джуууб къан тама,
Хаман алгъа силкинеди кёллениб,

Тенгизчиле сермешелле бу халда,
Кёз ачдырмай, кырадыла джаулань,
Хызыр элтед тенглерин бирден алгъа,
Сакълар ючюн Джуртубузда саулань.

Джау, кьутургъан джануарча, ычхыныб,
От джандырды тулпарланы юсюне.
Тау джигитни деу джюрегин окъ джырыб,
Джерге джыкъды, татыб аны кючюне.

Тюз темир къан алгъандыла тенглери,
Сюнгулени ойнаталла ёлчесиз:
— Аджал излеб келген эсегиз бери,
Кёрююзге кёмюлююз энди сиз! —

Деб быргъайла, къуядыла тенгизге,
Джелмауздан кьутхаралла джашауну.
Къызыл байракъ, джазгъы кюнча нюр тёге,
Джарытады тенгизни, тюзню, тауну.

Къара кюнде Къарачайны тулпары,
Печенеганы сен, элингча джакъладынг.
Россияны кенг тюзлерине барыб,
Белгилерин кёкрегинг бла сакъладынг.

Тундрада джатад сени къабырынг,
Тёгереди гокка хансдан толуб джай.
Буз эресе, тебед тенгиз акъырын,
Толкъунлары сени кюйюнгю джырлай.

Тау тюбюнде, эски къарачай элде
Къарт анасы сорад, джашын джокълайды,
Тюнгюлмейди, ол таш салыб, хар кюнде
«А кыз, сауду! ..» — деб, ышаныб сакълайды...

Сен кьутхардынг

Аскерчи тенгим М. Лебедевге.

(Поэма)

Джуртубузгъа кьоркъуу тюшген
Къара кюнде,
Джазыуубуз тюбетгенед
Бизни бирге.

Пенза сахар ашыргъанед
Сени джолгъа:
«Къыйынлыкъда эс ташлама,
Бар, — деб, — алгъа!»

Эсингдемид, тюшге ушаш
Тюнлерибиз?...
Къара терлеб, отдан чыкыгъан
Кюнлерибиз?!..

Украинаны тюзлерин
Биз къучакълаб,
Тургъаныбыз бюгюлмейин
Хорлам сакълаб?!..

Биз солусакъ ташны, джерни
Джастыкъ этиб,
Къалай татлы джукълай эдик,
Къайгъы кетиб!..

Кёзюмделле будайланы
Кюйгенлери,
Хар атламгъа бомбаланы
Тийгенлери...

Танкаланы, гюрюлдешиб,
Келгенлери.
Къазауатда джигитлени
Елгенлери...

Чарламай эд джан нёгеринг —
Автоматынг.
Джюрегиме джазылгъанды,
Тенгим, атынг.

Джер узакълыкъ, озгъан джылла
Айырмазла;
Бир урушха элтгендиле
Даурбазла.

Гурушхабыз накъырдадан
Озмай эди.
Хыны болсакъ, сёзню кёбге
Созмай эдик.

Сёнгмейдиле къазауатда
Чыкыгъан безле.
Тюшмейдиле, джюрек къаныб,
Айтыр сёзле.

Эх,.. Россия, джатадыла
Джер тюбюнгде
Орус, черкес, къарачайлы..
Минглеб-мингле.

Халкъларынга къудретинги
Чегиб-билиб,
Къоруулалла тулпарларынг,
Тенг биригиб.

Джашау ючюн къарнаш болуб
Хар миллетинг,
Къанлы кюнде аямагъанд
Джаугъа дертин.

Кёбню эзгенд, тирилтмейин,
Зорлукъ басыб.
Къанла джууб табылгъанды
Бизге насыб.

Къарнашлыкъны сынадыла
Къыйынлыкъда.
Джокълашалла бир иннетге
Сыйынныкъла.

II

Кюн ашыгъыш тигелейди
Джерге джууукъ.
Джолну къызгъаны кетеди
Энди, сууб.

Тер кюйдюрюб, чабыб-джортуб,
Тюзде джибиб,
Чыныгъабыз керек кюннге
Джарар кибик.

Аскерчиле къайтадыла
Мекамлагъа:
Джетишеди солур заман
Энди алагъа.

Биз тешезиз саутланы,
Джетиб юйге.
Терк салабыз кийимлени
Бирер джерге.

Джукъа бетли, сары шинли,
Ала кёзлю,
Джетген джерде джунчумаучу,
Ачыкъ сёзлю.

Тарыкъмаучу, инджилсе да
Бек чыдамлы,
Тенгле ючюн кирир отха
(Мен сынадым).

Тюз туурамда олтурады
Миша тенгим,
Хапарлайды джюрегини
Эзилгенин.

Ол ышарыб чыгъарады
Письмочугъун.
Шохум ийгенд, — дейди бизге,
Кёзюн джумуб.

Гокка бла таб джасалгъан
Ийнарчыкъны,
Баш энишге къарагъанлай,
Окъуб чыкъды:

«Къачан келликсе бери,
Бир джазсанг а, тенгчигим!
Бек излейди джюрегим.
Аны билирге джигин.

Сен кетмейсе эсимден,
Кёз туурамда турса,
Тыхсыб, кюйюб джазсам мен,
Накъырдагъа бураса.

Дыгаласдыла джашла,
Сорадыла хапар — тюб.
Мен тюз аллындан башлаб,
Къайтарама суусутуб.

Мишачыгъым, эшт мени,
Джюрегими сууутма,
Анда ариула кёрюб,
Мында мени унутма!»

— Эх, тенглерим, тюз Пензада
Бу къыз джашайд,
Кече кюн да джюрегими
Джауун ашайд, —

Деб ахсынды, кёлтюрмейин
Башын ёрге, —
Излемейме ёмюрлюкге
Андан ёзге».

Эртде джыйыб хар керегин:
Ташын, чюйюн,
Ишлетеди къарт атасы
Аны юйюн.

Анасы уа хазырлагъанд
Аракъысын.
Чакъырыргъа суююб халкъны
Джашын, къызын.

Къобузлары, харсчылары
Хазырланыб,
Мишаларын сакълайдыла
«Кел», — деб джазыб.

III.

Танг атаргъа джер тебрениб,
Джюз титиреб,
Ачы-ачы от чартлады,
Кёк кюкюреб.

Кёз ачхынчы зынгырдалла
Миялала.
Умур-чумур болуб ала
Къуюлдула.

Сескеклениб, хахай-туай,
Къычырыкъла,
Баш тюклеринги къобарыб,
Терк чыкъдыла.

Бир сызгъырыб, боран таууш
Этиб кёкде,
Самолётла улудула
Сагъат тёртде.

Эс ташлауну, къызбайлыкъны
Быргъаб джыкъдыкъ.
Къуугъун бла саутланы
Сермеб, чыкъдыкъ.

Эсингдемид, Миша тенгим,
Ол кюн ёртен?...
Ахсыннганла... джан бергенле...
Къанлы эртден?...

Чемоданла письмола бла —
Кюйгенлери...
Къарт анала сарнаб, бут-къол
Тюйгенлери!...

Джер тентиреб, гыж-гыж эте,
Къара танкла,
Джаяулары сюнгулерин
Билеб, таблаб,

Чегибизге кирселе да
Къанлы джаула,
Биз ант этдик бой салмазгъа,
Елмей, саулай.

Ол кюн кѳрген унутурму
Тюрсюнсюнгу!...
Терен бушуу алыб сени
Бет нюрюнгу...

Ыхдырылмай бардырасыз
Сиз къазауат.
Биргенгдеди къарачайлы
Деу Азамат.

Къара кѳзлерин джууады
Къан къатыш тер.
Къабыннганды, салам отлай,
Къайгъысыз джер.

Сен кесинги аямайын,
Таукеллениб,
Джуртунг ючюн кюреширге
Бек кѳллениб,

Эс табдырыб, тенглеринги
Тебретгенинг,
Къара кюнде, джунчумайын,
Кѳл этгенинг.

Чеқ къатында кѳсеуленед
Бир уллу эл.
Къурч танкла бла кюрешебиз,
Къатдырыб бел.

Джюуюлдейле джюзген окъла,
Ёлюм излеб,
Къанлы тушман не кючюн да
Бургъанд бизге.

Окъла юзюб, Азаматны
Сол билегин,
Джер тырнайды, от джанады
Деу джюреги.

Тюзледиле, кысылыр джер
Къайда мында?!
Ёлюклеге тюртюлесе
Атламында.

Иймейдиле Азаматха
Окъла бир джан.
Ырхы барыб тёгюледи
Былайда къан.

Онг къолу бла сёлешдиред
Автоматын.
Ёлюм сакълайд бек джутланыб,
Туура къатын.

Сиз билгенден, аджал келсе,
Бармыд мадар?
Джигит болуб, бирикмеклик —
Аны къармар.

Учхарада марайд аджал
Къампайтыргъа,
Богъурдакъдан буууб, кьоймай
Сёз айтыргъа,

Тырнакъларын узатады
Джюрегинге.
Санларынгы артда излейд
Кемирирге.

Кюн чакъыра, джер джюзюне,
Сермейд джашау,
Джашау ючюн кюрешгенле,
Сизге махтау!

Тыялырмы кече кюнню
Тийдирмейин?!
Алтын таякъларын джерге
Ийдирмейин!..

Онгун алды Азаматны
Кетген къаны.
Ийер кибик, тюз къолунда
Болса, джаны.

Къарыу кетди, къысалмазча
Автоматын.
Излейд тенгин ол айтыргъа
Осиятын.

Миша эслейд Азаматны
Дыгаласын.
Алджагъанча, тешед терлеб,
Ол джагъасын.

Ашыкъгъандан, бек къызгъандан.
Белин тартад.
Олсагъатдан, бугъунаракъ.
Джерге джатад.

Толудула гранатладан
Хурджунлары.
Къулакъламайд джюзген окъну
Сызгъыргъанын.

Усталыкъ бла сакълайд кесин
Сансыз окъдан.
Алалмайды эки кёзюн
Азаматдан.

Сол кьолунда джерленибди
Автоматы.
Джаула, кёрюб, атадыла
Къаты-къаты.

«Бошаласа, орус, бой сал!» —
Деб, чалдыра,
Атдыла бирден мыллык
Джан алыргъа.

Джууукълашыб, хурджунуна
Узалды.
Бирем-бирем Миша барын чыгъарды.

Сылджыратад, бир джоббугъа
Силкиниб ол.
Олсагъатдан къара кече
Болады джол.

Эштилелле тунакыда
Къычырыкъла.
Аджал нёгерд кыскыныкда
Мычырыкъгъа.

Джауну урсанг — айамай ур,
Сюелмезча,
Арта миз болуб, джюрекге
Тюйрелмезча.

Бир талайны аудургъанды
Чачыратыб.
Кёрюнмейле къалгъанлары
Джерге джатыб.

Эс джыйдырмай, шуулдатад
Мурдарлагъа
Сюркеледи мурукгусуз
Хаман алгъа.

Суу ичиред джетиб Миша
Суулугъундан,
Хапар сорад Азаматха
Саулугъундан.

Байлау этед ич кёлегин
Джарасына.
Джан-джанына ол къарайды,
Мараб-сынаб.

Къысылдыла умут юзюб
Бир-бирине.
(Джашыналла джаралыла,
Минг сюрюне).

Джууукълашыб симсирешген
Экеуленнге,
Самолётла бурулдула
Кёнделеннге.

Айландыла кюн батханнга
Тюз ызлары,
Кёрюндюле къызыл нюрлю
Джулдузлары.

Экиси да къарашдыла
Кенг ышарыб.
Къаты къысыб бир бирлерин,
Къучакълашыб.

IV

Сен къутхардынг Азаматны
Джюз аджалдан.
Бармыд сени башхалыгъынг
Тюз таджалдан?!...

Быллай тенглик сатылырмы,
Джоюлурму?!
Быллай къарнашлыкъ ёмюрде
Оюлурму?!

Насыб ючюн бирикгенбиз
Бир иннетде.
Бир байракъгъа ант этгенбиз
Кёб миллетле.

Урушдача кюрешейик
Насыб ючюн.
Бирикгенни биз кёргенбиз
Таймаз кючюн.

Кёргюзеди джашау бизге
Бир тюз джолну.
Къаты къысайыкъ джюрекден
Къарнаш къолну.

Черек¹ суу

Кийик таула,
Чорт къаяла,
Кёк кёлле.
Шоркъа суула
Терк къуюла
Ёзеннге.

Акъ кёмюкге
Бёлениб сен,
Джанаса.
Тар ёзеннге
Суююм, келбет
Саласа.

Онг къабыргъанг—
Къысыр къая
Джонулуб.
Ол мийикди, —
Сеирликди,
Сын туруб.

Черек¹ — Къабарты-Малкъарда сууну атыды.

Черек суу
Тикни джууб
Келеди,
Шоркялары
Боран этиб
Энеди.

Таш кырыкыгъа,
Тыгырыкыгъа,
Киреди.
Эришгенча,
Джел ызындан
Сюреди.

Кёк кыаяла —
Кыуш уяла
Башында.
Акы кюртлеринг
Булутлада
Джашына.

Бурма чачлы,
Кыысыр ташлы,
Бетлеринг.
Кыуанч кыошады
Сени джызгы
Эртденинг.

Сеннге адам,
Табыб амал,
Ерледи.
Тауларынгы,
Сууларынгы
Джерледи.

Кыая джолда
Машинала.
Чабалла,
Тешиб, кыазыб,

Сенде хазна
Табалла.

Энди бизге
Бой бергенсе,
Джууашыб,
Байлыгъынгы
Къызгъанмайын
Сен ташыт.

Джарыкъ май

Ашыгъыб джетдинг бизге,
Болджалынга мычымай,
Салам бере, нюр тѣге,
Таугъа, тюзге келдинг Май.

Тенг юлешиб бересе
Джылыуунгу къызгъанмай,
Бизге талпыб джетесе,
Хурмет берген, жарыкъ Май.

Излейсе халкъларынга
Насыб джашау, къаджыкъмай.
Тюзлюк теджей барына,
Тансыкълатхан жарыкъ Май.

Сеннге нѣгер болгъанла
Тюзелелле абынмай.
Сен келесе дуниягъа,
Тенглик излей, жарыкъ Май.

Джаннган отха киргенсе,
Зорлукълагъа тѣзалмай,
Ма, бюгюннге джетдинг сен,
Бюгюлмейин, ѳтгюр Май.

Джашау ючюн онгсузла
Сермешелле къаныкъмай,
Кёл бересе алагъа,
Тюгенмезлик джарыкъ Май.

Салдынг болгъаннга суююм,
Чакъ сен, джашна, тохтамай.
Къол узатабыз, суююб:
— Хош келдинг сен, нюрлю Май!

Таякъ джангур

Сибириб джолну,
Сууукъ джел джетди,
Кюнню джылыуу
Къалмайын кетди.

Къара булутла
Джабдыла джерни,
Кёрмезча болду
Кёзге тюртгенни.

Къанат тауушдан
Алдырыб кёкню,
Къарылгъач сюрюю
Ышыкъгъа чёкдю.

Джолоучуланы
Бек ашыкъдыра,
Ауур тамчыла
Тюшдюле джолгъа.

Къыйырсыз кёкню
Джарыгъы кетди.
Кюкюрөб, джашнаб,
Бир джангур джетди.

Кенг орамланы
Ырхыла ойуб,
Бош сабийлеге
Табылды оюн.

Кёзюнгю кёкге
Ачдырмай джангур,
Иги мычыды,
Болмайын сабыр.

Джел шаушалгъанлай,
Кюн кёлтюрюлдю,
Джылыуу, нюрю
Хансха тёгюлдю.

Таза джибекча,
Джашнаб тегерек,
Сыртла, тюзле да
Бирден кегере.

Ийнанмайын къарайма...

Къалай эсе да бир тар ёзенни,
Кеч эте, чыкъдым мен джолгъа.
Атлаталмайма къара ёгюзлени,
Миннгеним къарачай арба.

Кёк кюкюрейди, шууулдайды джел,
Джангур джууады бетими.
Ташлы, айланчлы тик джоллада
Барама болмай кечимим.

Сюрюучю чыкъды мени аллыма,
— Къайрыса, къарнашым? — дедим.
Сынаб къарадым аны халына,
Джалчы болгъанын мен кёрдюм.

Мутхузлукъну, мугурлукъну
Къоратдынъ сен.
Джуртубузгъа тенглик, тюзлюк
Орнатдынъ сен.

Миллетлени, къарнаш этиб,
Сюйдюргенсе.
Насыб джолдан джалламайын
Элтген сенсе.

Ол алгъыннгы таулуладан
Узайдыкъ биз.
Бир-биринден джарыкъдыла
Кюнлерибиз.

Сырт да, тюз да джарыкъ тюрсюн
Алгъандыла.
Мыдах кюнле бизден кери
Къалгъандыла.

Бюгюн таулу оноучуду,
Ол шофёрду.
Бюгюн таулу агрономду,
Инженерди.

Тауларында мал кютеди,
Сабанчыды.
Тутхан ишин биширеди.
Ол алчыды.

«Алтын джулдуз» такъгъан таулу
Джигитлеге,
Айтчы, кимди, учар кибик,
Къанат берген!..

Хар бир элни, шахарлача,
Джарыкъ этген?
Кимди хаман хорламлагъа
Таукел джетген?

Партиябыз, хыйсабынгы
Къыйынд тергеу,
Халкъларынгдан бюгюн сеннге
Минг бюсюреу!

Совет джуртха насыб джолну
Ишлейсе сен.
Джер юсюне рахатлыкъны
Излейсе сен.

Джуртубузгъа орнатдынг сен
Насыб, хурмет,
Партиябыз, сени кючюнгд
Бу къудурет!

Мурат бла джашы

Юйню артында
Джоппу джыйылыб,
Бири айтханнга
Бири сыйыныб,

Тийре сабийле
Ойнайла бирге,
Джетишиб энди
Заман ингирге.

Эм башчылары —
Чёрчек Азамат.
Анасы анга
Айтады чам ат.

«Джашдыучукъ» дейди
Ол Азаматха.
Къалмаса сюед
Неде да артха.

Хар бир оюнда
Озад Азамат.
Тюйюште болса,
Ачад «къазауат».

Бурну бузулмай,
Юйюне кетмез.
Ол аны ючюн
Гурушха этмез.

Онгузгъа хата
Этдирмез билиб.
Хорласа «джауун»,
Къууаныр кюлюб.

Эшикде болса,
Джокъламаз юйюн,
Не тынч ишни да
Тындырмаз суююб.

Дерслерин джокълайд,
Школгъа бара.
Урушдурмазча
Ол табад амал:

— Башым ауруйду...
Джокъду китабым... —
Ма устазына
Табхан джууабы.

Устазы башын
Булгъайды билиб.
Бютеу тенглери
Къарайла кюлюб.

Окъууда артха
Къалад Азамат.
Кетиб ойнаргъа
Чабад гузаба.

Устазла бирге
Оноулашалла.

— Атасы келсин, —
Дейдиле ала.

Бир кюн атасы
Келди школгъа.
Алыр мурат бла
Джашчыгъын къолгъа.

Аны бла бирге
Джунчуй киреди.
Барына Мурат
Салам береди.

Мен керек эсем,
Ма, келдим, — дейди.
Джашындан толу
Хапар излейди.

— Азамат дерсде
Артха къалады,
Кюн алмашдырмай,
«Эки» алады.

Кечигиб келед
Хаман дерсине.
Киши олтуртмайд
Ол биргесине.

Дауур этиуде
Ол ал бермейди,
Устаз къатында
Турса «кёрмейди...»

Тюб эрнин къабыб,
Тигине къарай,
Къобду атасы,
Джашчыгъын марай.

Кеси-кесине
Орча этгенлей,
Ашыгъыб чыкъды
Джаш бла биргелей.

Джолну узуну
Джашчыгъын Мурат,
Ауузу от чагъыб,
Аллына кьууад,

Юйюнде аны
«Ишлейди» тамам,
Болмайын анда
Тартыныр адам.

Джашына тебсе,
Атасы Мурат,
Этмейди хатер,
Керилиб урад.

Анасы юйде
Болса, Азамат
Джакълыкъ себебли,
Учхара кьалад.

Тюз бу болумда
Кюнле ташайыб,
Халкъ Азаматха
Этеди айыб.

Чырт да тюрленмейд
Джашны окьуу,
Анасындан а
Джокъду кьоркьууу,

Атаны кьолу
Болушалмайды,
Ананы сёзюн
Эсге алмайды.

Школ тенглери
Алдыла кьолгъа:
«Биз салайыкъ, — деб
Сени тюз джолгъа!».

Бораны улуй,
Къыш чилле кетди.
Шаушалыб сууукъ,
Джаз дженгил джетди.

Тенгле болуша,
Энди Азамат
Кюндюз кече да
Дерсге къадалад.

Ол игилеге
Къошулгъанд, бирге
Киред кечикмей,
Хар бир дерсине.

Атасы школгъа
Келирин излеб,
Къагъыт джазалла
Муратха тилеб.

Бюсюреу этиб,
Устазла бары
Къууандырыгъа
Излейле аны.

Джашдан тюнгюлюб,
Атасы Мурат.
Аны къайгъысын.
Эртде унутханд.

Тюз кюнортадан
Кечикмей заман,
Келеди юйге,
Талдырыб сабан.

«Джашынг себебли
Школгъа кел», — деб,
Столда тургъан
Къагъытны кёрмей,

Олтурад төрге
Ауузланыргъа,
Джашы да келди
Къууандырыргъа.

Гитче джашчыгъы
Столдан алыб,
Берек къагъытны
Муратха чабыб.

Секириб къобад
Атасы Мурат,
Белбауун тешиб,
Къарамай урад.

— Не палах этдинг?
Ким бла туююшдюнг?..
Къаты таякъды
Сени юлюшюнг!..

Белбау ызы
Сырт узунуна,
Къызартыб тюшдю
Отча къыздыра.

Джашына джууаб
Этдирмей Мурат,
«Юйден къора», — деб
Эшикге къууад,

Ачыуу бла,
Гузаба чыгъыб,
Барады школгъа
Мурат ашыгъыб.

Ма, школ къатында
Директор турад.
Джерге къарайды,
Сёз табмай, Мурат.

— Биз бек ашыгъыб
Сакълайбыз сени.
Къалай таб болду.
Келгенинг! — деди.

— Бу арт кёзюуде
Джашынг Азамат,
Сен ийнанмазча,
Чырт башха болгъанд.

Ол директорну
Билмей сёзлерин,
Тёзмейин кёубуб,
Керди кёзлерин.

— Къагъытыгъызны
Кёргенме, — деди.
— Джашны керегин
Бергенме, — деди.

Сырт узунуна
Къаишни бериб,
Атханма юйден,
Тюртюб, тебериб».

Басымсызлыкъгъа
Къыйналыб, бишиб,
Директор айтды:
«Эштмесин киши,

Хапар билмейин
Нек тюйдюнг аны?
Сеннге бузулмай
Къалырма къаны?..

Бу арт кёзюуде
Джашынг Азамат,
Биз да кьюуаныб,
Окьюйд аламат.

Сен болушаса
Деб тура эдик,
Хапар сорургъа
Чакъыра эдик».

Тюзелген джашны
Атасы, Мурат,
Тили тутулуб,
Олтуруб турад.

Тюбейле бизде
Быллай атала.
Билмейле хапар
Школдан ала.

Атаны борчуд —
Этсин аталыкъ.
Атыб кьоймасын
Эригиб, талыб.

Сентябрда

Джайны кюнлери
Кетдиле кери.
Къач дженгил джетди,
Ашыгъыб, бери.

Болдукъ джолоучу
Чегетге таугъа;
Саулукъ болурча
Бизге баш саугъа.

Къаяла, элле...
Шоркъалы суула,
Бугъойла, кёлле,
Аюле, буула...

Кече, кюн демей,
Айландыкъ бирге.
Ол сейир тюшча,
Кёрюндю бизге.

Хапарын билдик
Эллерибизни.
Артыкъ да суюдюк
Джерлерибизни.

Джигер джигит да
Джетишгенд алгъын.
Зорлукъ тыйгъанды
Джашауну аллын.

Октябрь берди
Эркинлик, билим:
Сёлешди халкъны
Тутулгъан тили.

Билдик окъууну
Джарыгъын, кючюн,
Талпыйбыз дерсге
Биз аны ючюн.

Школда тенгле,
Школда дерсле...
Бир кёб тюшелле
Къачан да эсге!

Тюшюм болурму
Дейме мен тюннге.
Алай талпыйма
Тамблагъы кюннге

Чалбаш устазым,
Атамча, мени,
Унуталмайма
Джол юретгенин.

Насыбым мени—
Тамблагъы кюнюм.
Окъууда болур
Тюшюм бла тюнюм.

Кенгде кьалыб, узакъ болса да ара,
Сюйдюргенсе, джазгъы кюнча, ышара!
Бёлдюресе кече кюн да эсими,
Кюсетгенлей тураса сен кесинги.

Къартлыкъ джокъду, хаман тураса джашлай,
Сени юсюнгден кетмей тура болур джай.

Мурутчу

Шоркъаларынг боран этиб, бюркюлелле,
Кёмеуюлле атлам сайын тюртюлелле.
Шуулдайса, боркъулдайса, кьайнайса.
Кюн таякъ бла, джангкълышча, ойнайса.
Тюшмей кьолдан, кьолтукъдан

Мен кимме?

(С а б и й л е г е).

Мен эл берген джомакъма,
Кимди джууаб эталлыкъ?
Айтсын мени атымы,
Сайлагъан элин аллыкъ.

Алкъын билмейсиз мени,
Болумуму тиземе.
Бюгюн сизге кесими
Танытыргъа сюеме.

Тешмей, кийиб турама
Акъ чепкенлени кьат-къат,
Суу джетиб а болмайма,
Аны билед джамагъат.

Припев.

Бу шохлукъну сакъладыгъыз кѣб хатадан,
Бир къабынны эки этген, сиз, атала.

Припев.

Къыйын, зауукъ кюнню да сынай бирге,
Татлы хоншу болгъанбыз таула, тюзле.

Припев.

Бир хауаны солуйбуз джер юсюнде,
Бир кюн тегеди джарыкъ нюрюн бизге.

Припев.

Шахарым

(Д ж ы р)

Айландым кѣб джерде:

Таулада, тюзледе.

Къайда да тюбейле,

Кѣзню алдагъан шахарла.

Юйлюча кѣрелле,

Сеннге джол берелле,

Сюйюмлю ышара,

Анда джашагъан адамла.

Алай а таулада,

Суу бойну талада,

Алтын кюн таякъча,

Джашнагъан нюрлю шахарым.

Джюрегим сендеди,

Сенсиз кюнюм неди!..

Тансыкълай, къууана

Турама, огъурлу шахарым.

Быллай эркинликде,

Къуш учхан мийикде,

Сен, чолпан джулдузча,

Джарыкъ джанаса, шахарым,

Тауладан ёзеннге,

Ёзенден — тюзлеге

Джайылыб барады
Сени кѳууанчлы хапарынг.

Тегерегинг бетле,
Тик, джохар чегетле,
Джаз джашил кийселе —
Кѳалай сейирди хар бары!..

Кѳаяла сир кѳатыб,
Башларын узатыб,
Сеннге сый берелле,
Джанымдан суйген, сахарым.

Тауларым

(Д ж ы р)

Акѳ дарича, кюртле, бугѳойла
Кѳууат салыб, бютеу болгѳаннга,
Чуакѳ кюнде джылтырай-джана,—
Кѳалай сейирликдиле ала!..

П р и п е в и:

Тар ёзенле, джити кѳаяла,
Мен кѳарайма, сизден кёз алмай,
Шоркѳа суула, чегет талала,
Джол салгѳанма сизге, тёзалмай.

Чокѳуракѳ кибик, таза сууларынг
Шоркѳулдайла кѳая тарлада.
Юйюрсюнюб, кийик бууларынг
Ойнайдыла тикде, джарлада.

П р и п е в и.

Кѳайнаб чыгѳыб, бурма булутла
Илинелле джитилеринге.
Ненча джарыкѳ, ашхы умутла
Тюшюресиз сиз джюрегиме!

П р и п е в и.

Селешедиле таула

(Д ж ы р)

Чуакъ кюнде уюб тургъан булутла.
Джылтырайла, мамукъ кибик, къалана.
Къайдагъымы, сагъышымы унута,
Джолда тохтаб, къарайма мен алагъа.

Уянсала, башлайдыла тизиле,
Ышырыла, джолгъа чыгъар умутда.
Аяз ура, къошула, бир юзюле,
Тебрeidиле узакъ джары булутла.

Мени джуртум: мийик сыртла, къаяла,
Джашил чегет, шоркъа суула, тенгизле,
Таулу элле, дангыл тюзле, шахарла...
Сюймеклигим къалай уллуду сизге!

Къууатынгы насыбынгы кёрюрге
Талпыб, кюсеб, келедиле къонакъла.
Энди тёрде тутарыкъла ёмюрле,
Ата джуртум, сени сюйюб, ийнакълай.

Сен халкъынга къанат бердинг учаргъа,
Этдинг ие джерге, суугъа, джашаугъа.
Аны ючюн джарыкъдыла адамла,
Джан салгъанса, селешедиле таула.

Ол кюн

(Д ж ы р)

Тынчлыгъымы алгъанды мени
Ол кюн ышарыб, озгъанынг:
Къайдан эсе да сен келе, келиб,
Джюрек джарамы къозгъадынг.

Бир джарытаса сен, кюн таякъча,
Бир булутлагъа киресе.

Эсинге тюшсе мени кыйнаргъа,
Сен чурум таба билесе.

Ненча тюбеб, кёрсем да сени,
Огъур бла нюрдю болгъанынг.
Сора джууабсыз нек къалад мени
Сенге термилиб соргъаным?!...

«Огъай, — дерге да сен ашыкъмайса, —
Сагъышлыдыла кёзлеринг.
Бир джылыталла, бир суууталла
Сени къубулчакъ сёзлеринг.

Эки джюрекни джолу бир эсе,
Нек болду былай ол узун?!..
Кёре тургъанлай, нек термилтесе,
Айт да бир кыйчу сен тюзюн?

Тынчлыгъымы алгъанды мени
Ол кюн ышарыб озгъанынг:
Къайдан эсе да сен келе-келиб,
Джюрек джарамы къозгъадынг.

Къайсыбызгъа юлешгин!..

(Д ж ы р)

Д ж а ш:

Таралама, ёлеме,
Ала кёзлю ариуум.
Сылтау, чурум излеме,
Къалмагъанды къарыуум.

Кёремисе бетими,
Тауусулуб барама,
Сёкген да болур мени,
Тилчилеге къарама.

К ы з:

Тынгылайма сёзюнге,
Ийнанырым келмейди.
Не зат айтайым ёзге...
Джюрегим «хо» демейди.

Д ж а ш:

Ант этеме кёк бла,
Биз джашагъан тюн бла:
Эриширге боллукъса
Тийиб келген кюн бла.

К ы з:

Ариу кёрсенг, ышарыб,
Шекер башча, эрийсе.
Джюз ант этиб, кызарыб:
«Сенсе кюнюм!» — дериксе.

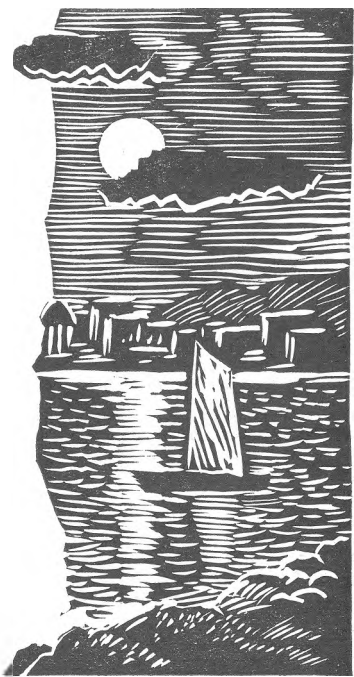
Ариула уа кёбдюле,
Сен таныйса кызланы.
Бирча махтаб тебрейсе
Къайсы тюбесе, аны.

Д ж а ш:

«Меннге керекди» — десенг,
Аямазма къанымы.
«Чыгъар да бер», — дей эсенг,
Берейим, таб, джанымы.

К ы з:

Сен Кулийни, Ханымны,...
Керти тилеб кюрешдинг.
Джигит, джангыз джанынгы
Қъайсыбызгъа юлешгин?!

АРАБ ДЖОЛЛАДА

Тауларын кюсей...

из тюбедик Хусейге джолда,
Дамаск шахарны ичинде,
Шемшер таякъ аны къолунда,
къаралдым къабдалы юсюнде.

Сынчыкълайды, кыйналыб атлай,
Бизге къараб ахсынады ол.
Джыллыгъы келген, рахын къартха
Тынч кёрюнмейди къачан да джол.

Эки къолун узатды бизге
Бетден бетге тюбегеникде.
Салды джаягъын бетибизге
Биз: «Кавказданбыз», — дегеникде.

Титиреди чалсакъал киши,
Джыламугъу ойнаб кёзюнде,
Джашау джолу эсине тюшюб,
Танылады тыхсыу сёзюнде.

Олтурур джер табмай орамда,
Сёзге кыызгъанбыз ёретинлей,

Юсюп басыб уллу барамта,
Кёлюндегин тегеди Хусей.

— Джашла, меннге этмегиз айыб,
Басалмайма мен джюрегими.
Кёб джыгъылдым, аягъым тайыб,
Табалмайын мен тилегими.

Кёлюндегин ачыб, тегюлюб,
Киминге айтхын мында дау...
Термилеме кюсеб ёмюрюм,
Эсимде кьалгъанды Минги-Тау.

Излемейме андан сора мен
Ол дуняда джандет, не сууаб,
Кавказдалла джууугъум, эт-джен,
Кёрюрюмеми?.. эт менге джууаб.

Хапарыгъыз чыгъа тебреди,
Басылгъанча болду кёлюбюз.
Кёзюмде турад эски Теберди —
Терсейгенбиз андан чыгъыб биз.

Андан кьалды Къара тенгизге
Атылыргъа ёлюгом мени,
Элтген эди атам Измирге,
Болушур деб джууугъу-тенги.

Табылмады бизге алайда
Джууукъ огъай, шагърей, таныш,
Къорагъан элле джайгъы айла,
Къызыу элле ташыуул, аргъыш.

Тели ауруу алыб эсими,
Айырылгъан эдим адамдан.
Тюкге санамай мен кесими,
Сора эдим хапар анамдан.

Ай кюнюнде билдим анамы,
Кёмгенлерин суу толкъунлагъа.

Ким сорлукъду мында аланы?..
Меничала мингле болурла...

Кетдик андан кюн чыкъгъан таба,
Юйюрсюнмей, биз джерлерине,
Тараладыла кавказлыла —
Къюуб кетген тау эллерине.

Келиб тюшдюк биз ма бу джуртда
Кюн кюйдюрген бир ташлы тюзге.
Тоблукъ болдукъ кюймезча
джукъгъа,
Кёбдю мени айтырым сизге...

Эслетмейин, джашырыб бизден,
Джыламугъун сюртеди Хусей.
Тауусулуб къалгъанды бирден,
Узакъ джерде насыбын излей.

Къыйырсызды мыдахлыкъ анда,
Сюзюлюбдюле кёзлери,
Тогъуб бир суу ичсе Къобандан,
Ол излемей эди ёзгени.

Ашыргъанды узакъ джарыгъа
Ол дуниясын, Кавказы кюсей,
Къара сому болмай джанында,
Бюгюн да джашайды къарт Хусей.

Ливан

Аз шууулдайды ингирги тенгиз,
Толкъун таууш эштилмей мында.
Бейрут шахарда айланабыз биз,
Адам чагъым орамларында.

Былайгъа келиб Американы,
Ингилизни машиналары,
Тюз марда болуб элталгъанлары,
Ташыйдыла мындан болгъанны.

Кёз алдайдыла мияла юйле,
Бирин кёрсенг, унутуб бирин.
Таб айдан да бир сибирмейле
Орамланы багушун, кирин.

Кюнле уа мында бек чууакъдыла,
Мыйынга ётеди иссилик.
Саргъалыб къатхан, ташлы
сыртлада
Сирелелле кьойла иссилеб.

Джол кёрюнмейди машиналадан,
Мардасыз кёб джюрюйле ала,
Алая, ташыйла джюкню шахарда
Боюнлары бла кёб адамла.

Ачха уа мында тюз джан дарманды,
Кюсетеди быллагъа кесин.
Ачхадан къалгъан бюгюн
джалгъанды,
Ол алгъанды барыны эсин.

Биз джахиллени кёребиз кёбюн,
Тюбеген да этед мында алим,
Къысхача айтсакъ, былайы бюгюн
Кимге джандет, кимге джаханим.

Бейрут, сентябрь, 1967 дж.

Аль хамра орамда

Бизничала кёрмегенча
Чырт ёмюрде,
Тюбегенле къарайдыла
Хаман бизге.

Ушагъан сёз эштилмейди
Сёзлеринде.
Бир мыдахлыкъ танылады
Кёзлеринде.

Қими къарайды тоханадан,
Кюлюмсюрей,
Қими келед бойнун созуб,
Капек тилей.

Кючлейдиле тёрюнде да
Къоймай эли,
Къралланы джылтырауукъ
Тюкенлери.

Алкъын сеннге ие тюлле
Ливанлыла,
Кёб затлагъа тезедиле.
Энтда ала.

Кечеги тенгиз

Джерле арасы кыйырсыз тенгиз
Басды дерсе дунияны башын.
Алай ауур кёрюнед хыйсабсыз
Эриб къуюлгъанча, къоргъашын.

Чыракъ джарыкъ тийсе уа кече,
Накъутналмазча джанады,
Шош толкъунлары сюркеле, кече,
Ол къайры эсе да барады.

Сен, тилсиз тенгиз, шохланы таныб,
Сынагъанынгы барын да тиз.
Зорлукъ азаб да чекгенсе къаныб,
Билебиз аны барын да биз.

Кенг джайылгъанды кыйырсыз тенгиз,
Биз къарайбыз къатына келиб,
Джууаб этмейди, мыдахды тенгиз,
Джагъаларын джалай, сюркелиб.

Кёлеккебиз чайкъалад сууда,
Кюн да джууукълашханд батаргъа.

Къараб турабыз ариулугъуна
Джетсе да заман джатаргъа.

Бейрут, сентябрь, 1967 дж.

Кечеги Бейрут

Накъутналмазча, джаналла чыракъларынг,
Сейирсиниб къарайдыла къонакъларынг.
Шош чайкъалад кѣксюл тенгиз къарангыда.
Мийик юйлени кѣресе ауангыда.
Айырылыб джукъадыла джулдузларынг,
Уллу бушуу басханчалла адамларынг.
Турадыла энтда кызыл фонарьларынг;
Нек тѣзелле анга сени адамларынг?!
Джармалыкъча, дауурлулла тюкенлеринг,
Киши билмейд мында кимни не этгенин.
Къайсыны да аямайды «агъарталгъан»,
Табалмайды бир таянчакъ арыб талгъан.
Исси хауа алдырмайды тылпыуунгу,
Мында билликсе джуртунга талпыуунгу.

Стауатдан кери

Бейрутдагъы шам къонакъ юйде
Телевизоргъа джыйылдыкъ.
Ингилиз, немча, итальян —
Кѣб къралладан джыйымдыкъ.

Кѣргюзедиле араб кинону
Ингилиз тил бла аралаш.
Аллыбызда кючлеб орунну,
Олтурады американ джаш.

Ол шиндикге тюшдю сыртындан,
Тешиб атды чурукъларын.
Андан сора болмагъанча джан,
Салды столгъа аякъларын.

Къалай унутду кюнортада
Ол столда кофе ичгенин?..
Быллай тууарны стауатха да
Къоймай, кыстайдыла кери.

Бейрут, сентябрь, 1967 дж.

Джашчыкъла

Эртден сайын тенгиз джагъагъа
Келелле эгиз джашчыкъла,
Кёк тенгизде чабакъ тутаргъа
Эртде юреннгендиле ала.

Къолларында темир четенле,
Мияла джабыб бетлерин,
Кюйдюргендиле исси кюнле
Аланы инген этлерин.

Ала секириб кёмюледиле
Тенгиз тубюнде тереннге.
Кёмюкле къайнаб тегюледиле,
Къотур ташлагъа бюркюле.

Кёксюл сууну джырыб чыгъалла,
Четенчиклерин толтуруб.
Чабакъларын къотарадыла,
Мылы ташлагъа олтуруб.

Ышармайдыла, не кюлмейдиле,
Бушуулуд азгъын бетлери.
Аналары сакълайды юде
Ашарыкъ табмай эртденли.

Барамтада къачмай ышыжъгъа,
Юреннгендиле тэзюмге.
Эгизчикле — сазбет джашчыкъла,
Бир да кетмейле кэзюмден.

Джумушчу

Тенгиз бойнундад кьонакъ юйюбюз.
Ашыкъмайын батад кюнюбюз;
Акъ толкъунла секире бизге,
Джангурча, джауалла юсюбюзге.

Эртден азыкъ тыныб бошаргъа,
Келди джумушчу юйню джыяргъа.
Ауурду иши келтиртмей башын,
Ашыкъгъандан унутад ашын.

Сёз табалмайды бир адам анга,
Не халисине, не чырайына,
Джигер кьоллары билмейле солуй,
Тангын джумуш бла атдыра болур...

Омакъ джаулулгъун бойнуна атыб,
Кирди олсагъат келбетли къатын.
Джилтинле чача ачыулу кёзле,
Мангылайы бла къарады бизге.

Джумушчу къызчыкъ джанлады
бизден.
Даулашыу, хыны эшитмедик ёзге.
Юйню иеси болур эд къатын,
Айтмады бизге ишин, не атын.

Ол юйден кьораб кетгинчи кери,
Джумушчу къызчыкъ джокъламад
бизни.

Бахр-эль-байдар

Чулгъанады, ынгырдайд тенгиз:
Эшитилмейди чырт толкъун таууш.
Ерлейбиз хаман тик ёрге биз —
Аллыбызны сакълайды аууш.

---

¹ «Бахр-эль-Байдар» — Ливанда ауушну атыды.

Бахр-Эль-Байдар дейле анга
Араблыла, балсытыб атын.
Болмайын тыйгъыч бир инсаннга,
Теблейдиле сыртларын, чатын.

Сыйдам асфальт элтеди бизни
Айланчла бла ёрге, мийикге.
Бетлеринден терен ёзенни
Ташаялла къачыб кийикле.

Къалайда да эркинди ташы,
Тереклери мырышкы, ууакъ.
Джунчумайды къонакъ аджашыб,
Кюнле мында булутсуз, чууакъ.

Биз кёребиз тау джолларында
Башха тилли кёб адамланы.
Кюрешмейин соруулаб, мында
Къойгъандыла бошлаб аланы.

Байлыкъ излеб келелле бери
Джер этекледен кюпсе «къонакъла»
Джарыкъды бютюн кёллери —
Кука сёзлюле, айбат, омакъла.

Джылтырауукъ машинала бла
Тик джоллада тюбейле бизге.
Эрикгенликден кюн /ашыра,
Келедиле джууаш тенгизге.

Бир тиклеге, бир кюнбетлеге
Кире, чыгъа, барабыз ёрге.
Кёз джетдире, «хур» кёгетлеге,
Къызыл къумлу сейир джерлеге.

Джолгъа къараб, анда, тюбюнде,
Биз кёребиз оюлгъан джарны.
Баш къайнатхан исси кюнледе
Тёппеледе эслейбиз къарны.

Қъарайбыз да сейирсинебиз
Мийик тауну акъ къортлерине.
Кериледи кыйырсыз тенгиз
Джууукълашыб, тау тублерине.

Морх ауушдан келтирдим салам
Сеннге, Бахр-Эль-Байдар, суююб —
Джетген кюнде сенде хар адам
Алай сакълай билсин деб сыйын.

Бахр-Эль-Байдар, сентябрь, 1967 дж.

Джолоучу араблыла

От кибик, кызгъан къотур къаяны
Чачдыла темир таякъла,
Қъарт араблы байлаб табанын,
Ишлейди джалан аякълай.

Букъу этиб тюшелле ташла
Қъазылгъан джолну юсюне,
Болмайын мадар былагъа башха
Ишлейле муну да кюйсюне.

Чабырлыкъча къатыб этлери,
Қъан ырхымлары таныла,
Кюрешедиле тюз эртденли
Арыб тентирей, абына.

Тер джууады мутхуз бетлерин,
Заман табылмайды сѣзге.
Джашыралла ала бетлерин,
Кѣргюзюрге тартыныб бизге.

Иш махтауду хар бир инсаннга,
Берч, хиппил туююлле айыб,
Чыныкъсынла кюч кириб санла,
Сиз уянырча сагъайыб.

Къарайла бизге араблыла,
Ангыламайын сёзлени.
«Москва... Ленин» — дейдиле ала,
Айыралмайын ёзгени.

Бейрут-Дамаск, сентябрь, 1967 дж.

Барада

Сай ёзенчикни
Ичин энишге,
Дамаскга дери
Кёрмей секиртме,

Келебиз эниб,
Суучукъну бойнун,
Этмейди кёмюк
Джагъасы толуб.

Ол айланчлада
Барады сабыр.
Тикден ташлагъа
Саркъады агъыб.

Кёгередиле
Джагъачыкълары,
Кюн исси тийиб,
Муалды халы.

Эштилмей бизге
Шоркъулдагъаны,
Чыгъады тюзге
Джырыб таулары.

Араблы тылмач
Махтайды аны —
Кёрмегенди ол
Керти суулары.

— Сиз Барада деб
Эштген болурсуз? —
Дейди ол бизге
Хаман солуусуз.

— Биз билген сөздү, —
Дейбиз «Барада»,
Эштмеген джокъду
Аны таулада.

Сакъалыбызны
Көргюздүк аннга.
Тылмач айырмай,
Къарады манга.

— Буду барада! —
Дейме сакъалгъа.
Ол, башын булгъай,
Ышарды анга.

— Биз сууукъ суугъа
Барада дейбиз.
Көрюгюз уртлаб,
Сизден тилейбиз.

Бардыкъ къатына
Биз Бараданы.
Кюн да къатыла,
Таркъайтыб аны,

Инчикге келген
Джылымдыкъ сууу
Саркъады ёзеннге
Къумларын джуууб.

Керти суугъа
Тергеб алада,
Уллуду дейле
Кёзлеу Барада.

Қъарайла тенгле,
Ышарыб, анга.
Кёрюндю меннге
Таулада Қъобан.

Барада элтди
Бизни Дамаскга.
«Бу да сууд» ...—дедик
Биз тылмач джашха.

Сирияда

Қъызыл топракълы кьумлу тюзле,
Ташлы бетде топракъбаш элле --
Былай болуб, суу кюсейдиле
Сирияда биз кёрген джерле.

Джыл сакълайла джангурну тилеб,
Отча, кызадыла балакъла.
Былай джуртха ким келир излеб,..
Болуму ушайды джомакъгъа.

Бурун кёчюб, бери келгенле
Джандетди дейдиле Кавказгъа.
Къалсала да мында ёлгенле,
Хазырдыла саула къайтыргъа.

Дамаск, сентябрь, 1967 дж.

Дамаск

Саргъалыб къатхан кьутсуз сыртланы
Тюблери бла барабыз кетиб.
Биз кёребиз кьумлу джуртланы
Ёзенледен, тауладан ётюб.

Кѣргюзмейди чарс узакъдагъын,
Агъаралла джолну ташлары.
Тюз садакъча, кѣкге атылыб,
Турадыла, межгит башлары.

Бергенди белги танг джарыгъы,
Къарангы кече башлаб ташая.
Кѣб болса да алкъын тарыгъыу,
Джахил дуня барады тая.

Ашыгъалла огъур кюнлеге, —
Биледиле тиериклерин.
Насыб келиб минглеб минглеге,
Зауукълукъгъа тюбериклерин.

Уллу Шамны орамларында
Тохтаб къарайма къартлагъа,
Танылады къарамларында
Чекгенлери зорлукъну ала.

Къайсында да кѣребиз келбет.
Сюедиле шохлукъну ала.
Джауларына тутадыла дерт —
Джюрек джарала ашлана.

Дамаск шахар, чабдыла санга,
Теблерге излеб тушман танкала.
Адамынгы бояргъа къаннга —
Ууланыбдыла бюгюн да тобла.

Кѣб ъмюрлени эмгендиле
Кюн батханда сени джауларынг.
Сени аллынга кергендиле
Къан джугъулу темир ауларын.

Башлагъанса, Дамаск шахар,
Аякъ тирей, белни къатдыра,
Сен джашарса табылыб мадар,
Насыб, огъур тангла атдыра.

Сюйдюм толу орамларынгы,
Илешдим огъурлу халкъынга
Къайтыб келеме сагъышлана,
Къыйналыб джашау халынга.

Дамаск, Сентябрь, 1967 дж.

Къачхынчыла

Кюнортада тюшгенбиз келиб,
Бейрутдагъы аэродромгъа.
Къызыл зыгъыр кючлебди джерни,
Боялгъанча кёрюнюб джолла.

Узакъдамыды, — дейбиз Бейрут?
Биз кёрюрге тамам ашыгъыб.
Араблыла да ангыламай джукъ,
Къарайдыла бизге басыныб.

Бизни миндириб автобусха,
Тылмачлыкъ этеди араблы.
Шофёрубиз элтеди уста,
Джеталмазча сюрюб къанатлы.

Суу джагъаны барабыз ёрге,
Тенгизни юсю кюмюшча джанад.
Бейрут шахар керилиб кенгнге,
Деу къанатларын, къуш кибик, джаяд.

Онг джаныбыз, мийик таулада
Чыркымдыла терекчиклери.
Бергенди табигъат саугъагъа
Къызгъанмайын тенгизни бери.

Биз эслейбиз сыб-сыйдам джолну,
Джаны бла кёб тыгъырыкъны.
Садакъа тилей, узатыб къолну,
Аллыбызгъа кёб сабий чыкъды.

Шатырладан, балаганладан
Къуюлдула азгъын джашчыкъла.
Къарайбыз да абаданладан
Қиши чыкъмайды ачыкъгъа.

Энишге тутуб башчыкъларын,
Бир-бирине джууукъ къысыла,
Созуб назик къолчукъларын,
Садакъа тилейле къызчыкъла.

Атасызды быланы кёбю,
Тюбейдиле таб анасызла.
«Къалыб кетгеникде тегюлюб,
Келдик бери биз амалсыздан»,---

Дейди, суудан толуб кёзлери,
Тиширыучукъ ауаргъа джетиб.
Тамагъында тохтаб сёзлери,
Тюрлю-тюрлю болады бети.

Къачхынчыла дейле былайда
Къутулгъаннга къачыб аджалдан.
Мында да джашау тынч тюлдю,
Сау къалмайд ауруу къадалгъан.

Ма, урушну берген саугъасы,
Сабийлени эмди нюрлерин..
Шыбылача уруб эллени
Тюб этгенди джашар юйлерин.

Этгенди ёксюз минглеб мингни,
Насыбларын къуйгъанды отха.
Мурат этеди тутаргъа сизни,
Бой салдырыб шкокга, тобха.

Суу къуйгъанча болуб хар адам,
Кетиб барабыз бу мыдах джолда.
Кёз туурамда кетдиле къалыб,
Къалтырай тургъан бу сабий къолла.

Сентябрь. 1967 дж.

Къара джабыу

Дамаск бюгюн тюз кюйдюреди,
Ачдырмай кёзню, къаматыб,
Араб къызчыкъ джолну келеди,
Барын кесине къаратыб. ,
Аягъында миз табанлары,
Тобукъ башындан чепкени.
Къара чачы къыркъылыб аны,
Кёрюнмейдиле дженглери.
Бетинде уа къара джабыуу
Джабханды дуния джарыгъын,
Адетди деб киелле мында;
Кимге барлыкъды тарыгъыб?!
Ол ашыгъыш кетиб барады,
Нюрю таныла бетинде,
Хар озгъаннга сынаб къарайды,
Эс а бёлмейди кесине.
Мен турама, алмай кёзюмю,
Сорурум келиб къызчыкъгъа.
Ангыларча болса сёзюмю,
Айтырым кёб эди анга.
— Къашларынгы, бу кёзлеринги
Кимледен джашыраса сен?..
Хурмет тёкген джарыкъ кюнюнгю
Былай нек ашыраса сен?!
Неди джууабынг, эгечим, сорсам,
Сен бир ойлашчы адетге —
Къалгъанын ачыб, бетин джабхан
Сормаймы киред джандетге?!

Дамаск, сентябрь, 1967 дж.

Араб къызчыкъ

Дамаскны таш орамында
Келеди бир сазбет къызчыкъ,
Кир чепкенчиги, джамауу бла,
Садакъа тилейди ачыкъ.

Тум къаралла мыдах кёзлери,
Кёлтюрюлмейин кирпикле.
Ууушчугъун узатыб бери,
Джыламсыраб, тилейди бизден.

Кесгендиле къызгъан ташла
Аны джалан балакъчыкъларын.
Эки кёзчюгю аралыб ашха,
Аулаб чыгъады юйлени барын.

«Анасызды,—дейдиле анга, —
Тёрт къатын алгъанды атасы»,
Азаб сыната, назик джаннга,
Джетдиреди энтда хатасын.

Газ-газ кийинген, омакъла
Озалла аны «кёрмейин».
Хант юйлеге ашыгъыб ала,
Кетелле капек бермейин.

Унугъуб ёсген, бу хариб къызчыкъ,
Кече уа къайда къаллыкъды?
Инсаннга санаб, джазыкъсыныб,
Анга ким орун саллыкъды..?

Тюрк

Болмагъанма мен мёлек не джин,
Джерде туугъан тюз бир адамма.
Алай а, джырыб булутну ичин,
Сени башынгдан къарагъанма.

Кенг кёгюнде, кюмюш таулача,
Джылтырайла чыммакъ булутла.
Биз ётебиз учуб, садакъча,
Тюбюне эне, сеннге джууукъгъа.

Къурч илячин джайгъанды кенгиге
Қъанатларын, деуча, къатдыра,
Мийик кёкден къарайбыз сеннге
Салам бере, салкъын халкъынга.

Ма, барабыз кетиб узайыб,
Тюркню бети кёрюнюб бизге.
Этеклерин узакъгъа джайыб,
Тынчаялла саргъылдым тюзле.

Тузлу кёлню келебиз аулаб,
Кенгден сютча агъарады ол.
Кёрюмелле дуппурла, таула,
Аз танылады арба джол.

Джууукълашдыкъ ара сахаргъа,
Кюн тийгенди тюз кёзюбюзге.
Заман джетиб азыкъ ашаргъа,
Сюелгенди шапа юсюбюзге.

Тюлбюз чыртда биз аш къайгъылы,
Келебиз къабланыб тёзалмай,
Сейирди тюрк джерни халы —
Қъарайбыз андан кёз алмай.

Анкараны джетдик юсюне —
Тюбюбюзде къошунбаш сахар.
Къызарады джылтыраб кюнде,
Кюсегенчады айтыргъа хапар.

Ол тюшгенди бирча тегерек,
Чибин аулача джоллары.
Биз барабыз кетиб тюбелек,
Экинчиде къайтмазча ары.

Узун джолда автобусланы
Баргъанларын кёребиз къараб,
Бирер джары тар орамлары
Қъарайдыла кёзледен джанлаб.

Биз кёребиз батмакъ кёллени,
Сары топракълы кенг джолланы.
Джалан тюзде ууакъ эллени
Тергелмезча кёбдю санлары.

Болмагъанма мен джин не мёлек,
Джерде ёсген тюз бир адамма.
Ёзге, ийнан, кёкден тигелеб,
Сени башынгдан къарагъанма.

Блей

(Поэма)

Тенгизлени юслери бла
Болдум узакъгъа джолоучу,
Джылтырайды суу кёксюл-ала,
Джокъду аны кыйыры-учу.

Тюбейдиле кюйген, къуу сыртла,
Къумлу тюзле, къотур къаяла.
Биз кёрмеген бир къуджур
джуртла...

Къысыр ташдан эски къалала.

Къачан кёреме деб учунуб,
Мен барама ашыгъыб сеннге.
Тюркню, Қипрни башы бла учуб —
Джерни аулай джетдим элинге.

Къайдан кёрдюм ма бу халынгы,
Араб тюзледе аджашхан Блей?!
Бюгюн сени талпыб таныдым,
Артдан татырса деб эскермей.

Насыб! Тас этиб сен ызынгы
Излетгенсе халкъгъа кесинги.
Эси кетиб, сеннге кызыныб
Джабылгъанды кёбню эшиги...

Блей — Сирияда къарачай эл.

Нек къачханды адамдан насыб,
Арбазлагъа, юйлеге кирмей?!
Сер болгъанча, сагъышла басыб,
Джууаб эталмай, турады Блей.

Ийиреди кюнню иссиси,
Къум тюзле уа аны истемей...
Нек келгенин билмед киши,
Сеннге сорама, аджашхан Блей?!

Не табдыла, айт, насыб излей,
Джер этекде сеннге келгенле?!
Тынгылайды, тилсизди Блей,
Этедиле джууаб ёлгенле.

1

—Зем-зем суулу, наныкъ ийисли,
Гокка ханслы джашил сыртларынг.
Нарат чегетле, къая киришле, —
Къарай эдим сизге сукъланыб,

Къалай кетдим мен сени ташлаб,
Туугъан джуртум, суйген

Кавказым!

Сени кюсей, джан бердим джашлай,
Хаман аны этеме ажым.

Биз тюнгюлюб бу хаух джашаудан,
Излей чыкъдыкъ бусурман топракъ.
Къабыр юлюш табханбыз мында,
Къум тюзледе юзюлюб сокъмакъ.

Къайгъыбызны этмегиз бизни
Юсюбюзню басханды бу къум.
Таныталсакъ биз кесибизни,
Джокъду мында тюбемез тукъум.

Джер азыгъы болгъанбыз келиб,
Билемиди Къарачай хапар? : : :
Халкъ джашарча энди тюзелиб,
Саулагъа уа бармыды мадар?»...

Джалан сыртдан урады джелчик,
Къызгъан хауа сюрюб букъуну.
Сагъаймайды чарс басыб элчик,
Келтиреди кюндюз джукъунгу.

Кёюнмейди орам, не бачха,
Джокъду мында къырдыш, не терек.
Джазы, джайы да ушайды къачха,
Къауурсунду бютеу тегерек.

Эки къонгур ийнек джегилиб,
Суугъа кетди арба сёдегей.
Къыйналады суугъа термилиб,
Къумлу тюзде мен кёрген Блей.

Тутхандыла билеклеримден,
«Кир ичкери!»,—деб менден тилей.
Сюртедиле джыламукъ бирден —
Бир уллу къууанч этгенча Блей.

Сакъалларын сылайла къартла,
Эс ташлагъанча, алгъасаб,
Кёз алмайын къарайла ала,
Кавказ къонакъны тансыкълаб.

Къымылдамай не къыз, не къатын,
Къарайдыла кенгден къубулуб.
Къонакъ келиб, айтылса аты,
Джашыналла ала бугъунуб.

Сакъаллары джетиб джашланы,
Киедиле тюрлю абала.
Гымыш джюлюнюб бютеу башлары,
Къысадыла джаулукъ атала.

—Эрикгенбиз ма бу «джандетден»,
Богъурдакъгъа дери толгъанбыз.
Ыйлыкъмайын дуня адетден,
Таб, джаулукъ къысарча болгъанбыз.

Көремисе сен къабырланы?!.
Асламыбыз джатады анда.
Ангыларыкъса сен аланы,
Кюн турсанг да ма быллай халда.

Къобан сууча, келеди хапар,
Джожьду аны учу-къыйыры.
Тынгылайма табмайын мадар,
Борбайларым бирден къыйылыб.

II

—Ким биледи, не затды Кавказ?!.
Кесин кюсетген бир сёздю.
Излегенликге шыйых да табмаз,—
Узакъдады бизден ол энди.

Джандет дейле аны атына,
Дууалагъа тигиб топрагъын,
Ма, къарачы, элни къартына,
Андан хапар соралла алгъын.

Джаханимге киргенли келиб,
Джюрек ауруу бергенди Кавказ.
Биз джашайбыз, къобмай, сюркелиб.
Насыбы болгъан джуртун атмаз.

Аталагъа тюлбюз разы,
Нек къойдула ёсген джерлерин?..
Бу джуртлада кимлеге базыб,
Атхандыла туугъан эллерин?!..

Къыйынлыкъда, таб, зор джетсе да,
Эркишиге бетмиди къачу?!..

Мында мени сен хан этсенг да,
Кетерик туююлдю бу ачыу..

Айбат джер да болур дуняда,
Сейирлик шахарла, кьалала.
Джюрегинг джарыб кьууанмаса,
Айт, бармыды себеб аладан?!..

Шам Кавказны кюсейбиз кёбле,
Табылырмы бизге бир файда?..
Атламаз кибик болгъанбыз чёбден,
Бизге ол кюн келирми, кьайдам.

Кьобхан джюрегин басалмайын,
Джыламугъун сюртеди Сюлей,
Ол хар сёзюн айтханы сайын.
Анга шагъатлыкь этеди Блей.

Кёбно кёрген адамды Сюлей,
Джукьдурады халкьгъа хатерин.
Къаннга, зоргъа келгенди тюбей,
Кёлтюрмейин джауну этегин.

—Сен келгенме,—дейсе Кавказдан,
Кьайдады бюгюн Къарачай?..
Нек тураса? Айт хапар андан,
Тюб болмагъан эсе Къарачай!..

Кьайдадыла къарачай элле?
Турамылла оюлмай таула?
Хапарыгъыз чыкьмайды кенгнге,
От салыбмы кетдиле джаула?..

Сёлешемилле къарачай тилде?
Согъамылла къарачай кьобуз?
Тёзалмайбыз, айт хапар бизге,
Джылны тынгыларгъа хазырбыз,—

Бурунларын кѳумгѳа тирейдиле
Акѳ чырпа кѳойчукѳла, иссилей.
Кѳергюзюрге излейди бизге
Усун, кѳылыгѳын терсейген Блей.

Кѳулакѳ, боюн толгѳанды кѳумдан,
Тилибиз тутулуб, суу кюсей.
Эшитмегенек сынгар инсандан
Былайды деб кѳарачай эл Блей.

Юйге мыллык атдыла бирден,
Кѳонакѳларын алыб ортагѳа.
Джашырса да кюн кесин бизден,
Джетди заман тюз кюнортагѳа.

Джел улуйду, кѳумланы кюрей.
«Узакѳ тюлдю мында ууахты» —
Дерге излейди буруннгу Блей.
Ачы таууш болмай, тунакы,

Мутхуздула джер юйчуклери —
Терезеле бурху, адаргы.
Юй башланы топракѳ джюклери.
Джел эрикдиреди огѳаргѳы.

Кѳумлу боран кѳобса кѳутуруб,
«Ахырзаман» дейдиле анга.
Кече арада ѳрге туруб,
Окѳуйдула дууа адамла.

Джандет ашды дейдиле ала
Меннге салгѳан кѳетгерине.
Джукѳ табмадым бизге ушагѳан
Кѳарадым да адетлерине.

Болмаса уа джери, не сууу,
Келликмиди элге берекет!..
Берликмиди кѳауурсун кѳуму, —
Бу болумда байлыкѳ, харекет!..

Ашыгъама, тѣгюлюрге мен,
Билсинле деб джашауну нюрюн.
Кѣрюнмейди ышаргъан, кюлген,
Къарасам да сынаб хар бирин.

Къатылгъанды кюн бетлерине,
Джыйыргъанды мангылайларын.
Тин кирсе да хар эртденнгиде,
Исси къыяды борбайларын.

Джел шаушалды, сорукъду боран,
Тунчукъмазгъа чыкъдыкъ хауагъа.
Кау-куу болуб ол къумлу тубан,
Кюн, къыздырыб, тийди болгъаннга,

Джалан сыртла, къыйырсыз тюзле,
Огъурсузду сизни халыгъыз.
Танышыргъа келгенме сизге,
Джарсыулу болса да элигиз...

—Сора къарыу бармыды бизде,
Неди бизни, айт, терслигибиз?!..
Кѣресе да сен элибизде
Кѣмюлгенди джерге мингибиз.

Джашау, насыб узакъдадыла,
Аллах юлешеди аланы.
Къалгъанла бары джалгъандыла,
Ахрат... унуталмайбыз аны. —

Деди мыдах къарт киши Джаннган,
Тюзсюндюле бары биргелей.
Ма бу халда кѣрюндю манга
Къум тюзледе аджашхан Блей.

Буз джаугъанча, къуюб сорууну,
Алгъандыла мени онгуму.
Билсинле деб, бизде болумну
Талпыб айтдым келген джолуму.

— Сиз ийнанмай, сорасыз манга:
«Саумудула Кавказ, Къарачай?»
«Тенгмиди окъуу хар инсаннга,
Субай сѣз болурму ол алай?..»

Кѣргенмисе,—дейсиз,— дохдурну?»
«Неди хакъы, адамны бакъса?»
Излемейди ол бир джукъну,
Ауругъандан бюсюреу табса.

Ексюз тюлдю Къарачай энди,
Джетген кюнюнде къалмайды
джакъсыз,
Къарангылыкъ къораб кетгенди,
Билим, насыб джауады хакъсыз.

Къарачайлы энди ёхтемди,
Бѣгекдиле бююн джюрекле.
Муратына тамам джетгенди,
Толадыла бютеу тилекле.

Шахар эл да, таулу тюзлю да,
Къайсы миллет да болгъандыла
тенг.
Ол себебден, кѣрдюм сизни да,
Дуня джарыгъы ачылды кенг.

Биз болгъанбыз джашаугъа ие,
Элле чыгъыб дангыл тюзлеге,
Джангы юйлеге кѣчелле мингле,
Къайсы бирин тизейим сизге...

IV.

Энтда ары аталла мыллык
Импералистле, тиш билей,
Тѣрт джанындан къыйынлыкъ
чыгъыб,
Бычакъ ауузунда джашайды Блей.

Джутланалла кьуру кьумгъа да,
Зарланалла такъыр джашауну.
Кёбсюнелле кьауумуна да
Джыламукъ бла азыкъ ашауну.

Тамчы кёрмей, озады джайынг,
Араб тюзледе бегинген Блей.
Кьумларынгы кёргеним сайын,
Баш тюклерим кьобалла бирден.

Билим, илму, дуня джарыкълыкъ
Бек кюседидиле былайда,
Аджашхан элни аджал,
джазыкълыкъ
Беш кьат джокълайдыла бир айда.

Онгубузну алгъанды тамам,
Кьум боранны джели сызгъыра,
Мында болумну кёрген адам,
Къалай ашыкъмаз ызына?!.

Араб тюзде бир талай кюнню
Ашырдым мен, джетгинчи заман,
Тюшге ушатыб керти кюнню,
Дуниягъа ойлашдым джангыдан.

Олду мени эсими алгъан,
Хапар этиб айтырча минге,
Араб тюзде аджашыб къалгъан,
Энди саламат джашармы Блей?..

Эмгендиле аны обурча,
Тёнгегинде кьоймайын къанын.
Джутмасынла энтда алгъынча,
Тюгел чыгъалмай тургъан джанын.

Сагъаядыла араб халкъла,
Теблетмезле сени тушманнга.
Къара кечеде тюзлюкню джакълаб,
Ашыгъадыла джарыкъ тангнга.

Джер юсюне кюн чачса нюрюн,
Дуниягъа тууса эркинлик;
Къумлу Блейден къонакъла бир кюн
Акъ тауланы кёрюрле келиб.

Чокъуракъ суудан тогъурла ала,
Тынчайырла терек салкъында.
Къарнашлыкъны танырла ала
Эркин джуртну бютеу халкъында.

Джукълатмайды хапарынг мени,
Джюрегим мыдыхча кюйгенлей..
Къалай къоуб кеталдым сени,
Къум тюзледе ахсынган Блей...

*Дамаск—Блей—Черкесск
Сентябрь—декабрь, 1967 дж.*

Москвадан — Бейрутха

Джолоучулуку: джангы джерле, джангы тюбешиуле, джангы танышлады. Мен узакъ джерге аллай джолоучу болгъанымы айтырыкъма.

1967 джыл сентябрда араб къраллагъа барлыгъыбызны айтдыла. Джолгъа чыгъыб къалгъынчы, ийнанырыбыз келмей эди.

18-чи сентябрны эртденинде кюн бузулду. Тубан джауум себелейди. Биз Мин-Воды аэропортха джыйылдыкъ. Сууукъ ачы аяз адамлагъа джылы кийиндиргенди. Кюмюш дорданлы, кёк къанатлы «ТУ—104» джюзге джууукъ адамны алыб, эки сагъатдан Москвагъа элтиб тюшюрдю. Ара сахарыбызда эки кюнню турдукъ. Джол къагъытларыбызны джараштырдыкъ. Тыш къраллагъа баргъан туристлеге башчылыкъ этиучю комитетден биреу келиб, барлыкъ джолубуздан хапар айтды:

— Сиз Москвадан, Новосибирскеден, Кавказдан араб къраллагъа барлыкъ туристле 65 адам боласыз. Израиль ачхан къазауатдан бери бизден араб къраллагъа сиз биринчи болуб барасыз. Уруш тохтагъан атлы болгъанлыкъгъа Израильни аскерлери алкъын араблыланы тынчлыкъларын бузар ючюн къалмайдыла. Тоб, пулемёт атадыла, адамла ёледиле. Джолугъуз тынч тюдю, алай болса да сиз къайгъысыз барыб къайтырсыз деб ышанабыз.

Сирия, Ливан, Иордания, Египет, дагъыда башха араб къралла кёб ёмюрлени зорлукъ сынагъандыла, Рим империяны, Александр Македонскийни, крестоносецлени, Тюркню, Францияны зорчу аскерлерини артыкълыкъларын чекгенлери кимге да белгиледи. Экинчи Дуния къазауатны джылларына дери ала башларына бошлукъ табалмагъандыла.

Араб халкъла зорлукъгъа, тышындан келген унукъдуруучулагъа къаршчылыкъларын бир кюнню да сериуюн этмегендиле.

Бу арт кёзюуде бир кѳауум араб кѳралланы джашауларында уллу тюрлениуле болгъандыла. Сёз ючюн, Сирияда, Бирлешген Араб республикада уллу заводланы, фабрикаланы кёб мюлкю болгъан иелени артыкъ джерлерин сыйырыб, кѳрал мюлк этгендиле.

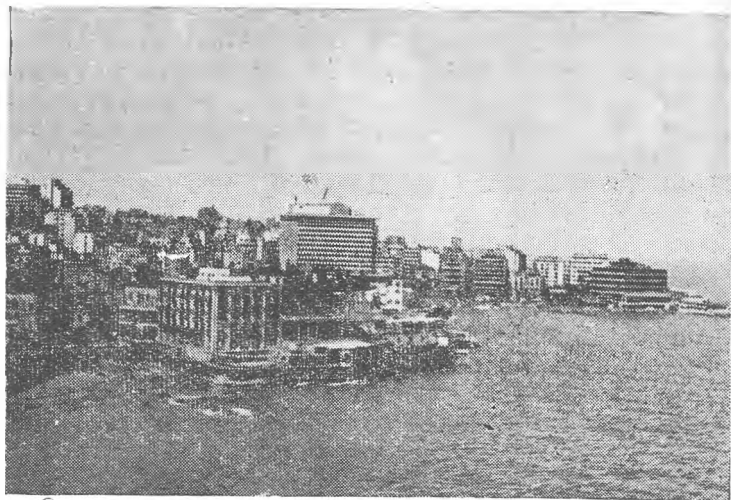
Урунганланы джашау болумларын игилендирирге мадар излеб кюрешедиле. Ала джашау джорукъгъа капитализмден эсе социализмни джолун сайлагъандыла. Совет Союз бла, социалист кѳралла бла сатыу-алыу этиб, шохлукъ джорютедиле. Араб кѳралланы талайы империализмге, колониализмге кѳаршчы болгъанларын, кѳазауатны излегенлеге кѳошулмазлыкъларын танытхандыла. Тушманлары аны бек ариу биледиле. Ол себебден аланы тюз джолдан тайдырыр ючюн, не аманлыкъдан да артха турмайдыла. Кеслери ачыкъ чабаргъа мадар табмай, Израйльни араб кѳраллагъа юсдюргендиле. Американы, Англияны, Германияны Федератив Республикасыны болушлукъларына базыб, Израйльни аскерлери 5-чи июнда Сирияны, Иорданияны, Бирлешген Араб Республиканы джерлерине чабыб, эллерин кюйдюрюб, адамларын ёлтюрюб, аслам джерлерин кючлегендиле. Империалистлени баш муратлары: алкъын урушха иги хазырланмагъан, чыныкъмагъан араб аскерлени ууатыб, кѳрал башчыларын ёлтюрюрге, империалистлеге баш урлукъ, джалынныкъ адамланы тамадалыкъгъа салыу болгъанды. Израйльни аскерлери талай араб кѳралны ара сахарларына джууукълашыб турадыла. Амман, Дамаск сахарладан 40 километрдедиле. Араб халкъла джерлерин сыйыртыб, артыкълыкъгъа тёзюб кѳаллыкъ тюлдюле. Суданны ара сахары Хартумда ол кѳралланы тамадалары джыйылыб оноулашхандыла. Ала Израйль аскерлерин араб джерледен кѳратхынчы аны бла джарашыулукъну юсюнден сёлешмезге, бирикген араб аскер кѳураб, аны не джаны бла да кючлю этерге, Израйль аскерлени кетергинчи, Суэц каналны ачмазгъа, Израйльге болушхан империалист кѳраллагъа нефть сатмазгъа бегим этгендиле. Бу оноугъа чырмау болургъа, араб кѳралланы энтда бир-бири-

не удургъа кюрешгенле аз тюлдюле. Алай а аланы халкълары кыйынлыкъда керти шохларын таныгъандыла. Ала Совет Союзгъа, аны адамларыны разылыкъларын танытадыла. Баш эркинлик, тюзлюк, насыб ючюн кюрешген унукъгъан халкълагъа болушуу Совет къралны сыйлы борчуду. Джуртубуз аны къуру да толтургъанлай турлукъду. Ол зат бизге кёл бере эди, биз джолубузгъа ашыгъа эдик.

20 сентябрны эртденбласында Москваны юсюн къалын, къургъакъ тубан басды. Биз Шереметьево аэродромгъа келиб тюшдюк. Тубан чачылгъынчы бир сакъатны сакъладыкъ. «ИЛ—18» самолётха 65 адам миндик. Къараб къарагъынчы, ол бизни акъ булугланы башларына чыгъарды. Тюбюбюзде, кюнню таякълары джылтыратхан, булутла, чачылгъан шпан джюнге ушаш устукку - устукку керюнедиле, бир къаууму уа мамукъ таулача, бир-бири юсюне чулгъаныбдыла. Тюбюбюзде сеирлик сахарла, уллу суула, колхоз, совхоз сабанла, мал сюрюуле эслендиле. Биз Кърымны Симферопольну, Къара Тенгизни, Тюркню, Кипр айрымканны юслери бла учуб, кюн чыкыгъан таба айландыкъ. Джерле - Арасы тенгиз адамны кезюн алдарча кекдю. Биз керген джерлени исси кюнню таякълары саргъалгыб, къатдыргъанды. Тенгиз джагъалары болмаса, кегерген ышан кермейбиз. Кипрда Никозияны туурасындан 20 минутну учханлай, уллу тенгизни кюнчыкыгъан джанында мийик таулары эследик. Джууукълашланыкъда, кыйыры тенгизге тирелиб тургъан сахар керюндю. Самолётда джумушчу кыз суюмлю ышарыб:

Къайишлеригизни белигизге тартыгъыз. Орнугъудан тебмегиз. Ма, тюбюбюзде керюннген сахар Бейрутду. Бусагъат джетебиз, — деди. Самолёт джюрюшюн сериуюн этди. Кезюбюзню терезчикледен алмай, башыбызны узатыб, кезюу-кезюу къарайбыз. Бир-бирине кысылыб ишленнген мийик юйле, тар кынгыр орамла, терексиз, чегетсиз сахар.

Бейрут тенгиз джагъада, сыртлада, къулакълада, таб, тауну теппесинде—кенгиге джайылыб орналгъанды.

Ливан. Бейрут шахар.

Шахардан узакъ бармай, уллу аэродромгъа тюшдюк. Самолётдан чыкыгъаныкъда, полицияда ишлегенле бла аэродромну джумушчулары болмаса, башха адам кёрмедик. Алайда бир тиширыу да джокъ эди. Аэропортну юч этажлы узун юйюню баш балконунда сабийле кёз алмай бизге къарайдыла. Газетледен, телевидениеден сурат алыучула келиб, алайда биргелей суратыбызны талай кере алдыла. Аэропортну тамадасы, дагыда «Транзас» деген фирманы адамлары барыбыз бла джылы саламлашдыла. Аэропортдан бир кесек барыб Джерле - Арасы тенгизни акъ кёмюклери ташлы джыгъаларын джалай эдиле. Аэродромну, кюн чыкыгъан джанына къарасанг а, чаууллу, къотур къаялы, саз топракълы, къызыл зыгъырлы дуппулла, сыртла, аланы башлары бла уа мийик таула кёрюнедиле. Бир - бир джерледе, сыртлыкълада, тапхырлада, къулакъ ичле-

де ууакъ, джукъа чегетчикле эсленедиле. Ала наратны исси джерледе ёсген тукъумундан, алаша, иничге битген, чыркым терекледиле. Бизни солургъа алайда залгъа чакъырыб, джумушакъ, къара сахтян табджанлагъа, таянчакъ шиндиклеге олтуруб, чемоданларыбызны машиналагъа джюкледиле. Паспортларыбызгъа къарыганлай, бизни автобусагъа миндирдиле.

Кюн чуакъды. Хауаны иссилиги 40 градусдан атлагъанды. Бизни кибик, быллай хауагъа адамлагъа сентябрны ауурлугъу кетгенден сора да, къысыб тургъан бу иссилик ауур тие эди. Тенгизни джагъасы бла улуу, кенг асфальтха чыкъдыкъ. Энди джолну эки джаны бла тизилиб тюшген шатырланы, балаганланы учлары, къыйырлары джокъду. Биз джол усталыкъ этген араблагъа хапар сорабыз. Къумлу джерде эки эски темир бёчкени бир-бирине джууукъ сюеб, башларына джегенлени тартыб тургъанла да, джылтыргъан, джамаулу кийизлени атханла да тюбейдиле. Ичлеринде уа джалангач, назик сабийчикле къолларын узатыб, озгъанладан садакъа тилейдиле. Аланы аналарын кёрсенг, бетлеринде къанлары джокъ, сюеклери бла терилери болмаса джукълары къалмагъанды. Ала Израиль кюйдюрген араб элледен келген къачхынчыланы юйдегилеридиле. Алайда араблыладан сора да черкеслилени къабартылыланы, къарачайлыланы, малкъарлыланы кёрдюк, тохтаб сёлешдик. Алагъа сагъышланганлай, Бейрутну орамына кирдик.

Тогъуз кюнню Ливанда

Ливан — араб къралды. Ол Джерле-Арасы тенгизни кюн чыкъгъан джаны бла узунуна созулгъанды. Аны узунлугъу 250, кенглиги уа 35 километрди. Къарачай-Черкес областдан гитчеди. Адамы уа 2 миллионнга джетеди. Мында араблыладан сора курдла деген миллетни адамлары, урумлула, тюркюле, эрменлиле тю-

бейдиле. Ливан таулу, къаялыды. Джери суусуз, къызыл зыгъыр болса да битимлиди. Ташлы, тик сыртлада, чауулла тапхырлада сейирлик кѳгет битдириб тургъанларын кѳрлюксе. Араблыланы элчилери урунууну, джерни сюйген адамладыла. Қъалайда да бачхачыкъларыны ташын арта, боюнлары бла суу ташыб, сугъара тургъанларын эслейбиз. Ливан деб нек аталгъанды? — дегеникде, бизге былай джууаб этдиле: «Ливан деген эски финикия тилде акъ деген сѳздю. Тау тѳппеледе джай. къыш да эримей тургъан къары барды. Ливан деб аны ючюн атагъандыла.

Анда суу азды. Ичер суулары джерни къазыб чыгъарадыла. Бейрут да финикия тилде «къую» деген сѳздю. Бейрутну кенг орамлары, джашил чегети болмаса да ариу сахарды. Ол кѳмкѳк тенгизни джагъасында, мийик тауланы джанында ишленгенди. Юйлери таб тукъум салыннгандыла. Аланы узунлукълары, кенгликтери да уллу тюлдюле. Алай а кенг, уллу балконлары бла мийик юйледиле. Бейрутда 800 минг адам джашайды. Анда тѳрт университет ишлейди. Аланы бири американы, бири да Францияныкъыды. Араблыланы кеслерини эки университетлери барды.

Бу гитче араб къралчыкъдан алкъын империалистлени уулары толу кетиб бошамагъанды. Университетни бошар ючюн араблыла 5 минг лир тѳлейдиле. Ол бизни ачхадан 1600 сом болады. Бейрутну ичинде къумач сокъгъан, чындай, ашарыкъ этген фабрикледен сора, башха уллу завод кѳрлюк тюлсе. Ливанны кърал байлыгъы сатыу-алыудан, туризмден чабакъчылыкъдан, кѳгетчиликден къуралады. Саудан да ол бир джылгъа 2 миллион лир болады. Алкъын хайырландырылмагъанлыкъгъа, Ливанны джер байлыгъы да аз тюлдю. Темир, къоргъашын, джез, нефть, дагъыда башха затлары, хазнасы барды.

Биз Ливанда «Триумф», «Табарджа-Бич» деген къонакъ юйледе болдукъ. «Табарджа-бич» Бейрутдан 20 километрде тенгиз джагъасында адамлагъа тынчылыкълы болургъа ишленген, таб, ариу юйдю. Аны беш эта-

жы барды. Юйню бютеу кенглигине ишленген уллу балконлары мияладыла. Биз ол юйде, американ, итальян, немец, дагыда башха туристлени кёрдюк.

1943 джыл 2 ноябрда француз аскерлени кыстаб, Ливанны халкы республика кыураганды. Ол биригирге, джерине толу ие болургъа, джашауун игилендирирге излейди.

Алай болса да Ливан алкын империалист кыралланы ууларындан ариуланыб бошамаганды, шахарында тюкенлерини кёбюсюнде сатылган товарла Англиядан, Америкадан, Франциядан, Япониядан, дагыда башха кыралладан келгендиле. Автомашиналарына кырасанг, эки бирча машинаны аз кёрлюксе. Бары да тышындан келтирилгендиле. Театрларында, телевизорларында да американ, ингилиз, француз фильмлени кёргюзедиле. Суу орнуна ичгенлери да Америкадан келген «Кока - Колады». Бейрутну аэродромуна кече-кюн да бютеу кыралладан самолётла тохтаусуз келгенлей турадыла. Аланы тауушлары бизни кече джукълатмай эди. Ала шахарны башы бла алашатын учуб, джерге алай тюше эдиле. Бизге Ливанны талай шахарын кёргюздюле. Бейрут, Тир, Сайда, Библос, Баальбек деген бурунгу шахарла бла шагърей болдукъ. Ливан джер юсюнде эм эски шахарлары болган кыралгъа саналады. Аланы бир кыавуму ишленгенли 4—5 минг джыл болады. Бейрут биринчи кере ишлениб тебрегенли 6 минг джыллан атлаганды. Анда 50 минг адам джашаганды. Ала финикиячыла, урумлүла, тюркюле болгандыла. Айтыуларындан, 555 джыл джер тамам уллу тебраниб, тенгиз чайкыалыб, таула оюлуб шахарны басхандыла. Бютеу юйле адамла да джер тюбюнде кыалгандыла. Аланы кыазыб ачарча кюч бюгюн да табылмайды. Крестоносецлени заманларында, XI ёмюрню аягы сюремде эски шахарны кыатында бюгюнню айбат, уллу шахар Бейрут кыралыб башлаганды. Бу шахар Джерле-Арасы тенгизде эм уллу портланы бириди. Былайда кыайсы кыралны кемесин да кёрюрге боллукъду.

Джерни азлыгындан болур, Бейрутда тышындан къарау бла 7 — 8 этажлы юй деб тургъанлай, къатына барыб кёрсенг — джерни тюрбюнде дагъыда юч-тёрт этажы...

Джер-суу кёргюзюрге бизни кёб сахарлагъа элтдиле. Тенгизни джагъасы бла Бейрутдан 40 километрни барыб, Тир деген сахар бла шагърей болдукъ. Ол сахардан Израйльни аскерлери тургъан джерге 15 километр эди. Сахар джерни тюрбюнде къалыб, бу арт джыллада къазыб, юй тюрлени, печлени, ёлюклени табадыла. Тир ишлениб башланганлы 13 минг джыл болады дейдиле. Алайда музей да барды. Биринчи финикиялылары тукъумундан адам баш сюекни кёргюздюле. Анга 40 минг джыл бола эди. Алайдан узакъ бармай, уллу дорбунну кёрдюк. Айтыуларындан, 25 минг джылны мындан алда, адамла мекам ишлей билмеген заманларында аны ичинде джашаб тургъандыла. Анга терен кирсенг, ол заманладан этилиб тургъан отну джалынын, адам сюеклени кёре эдинг. Ол дорбунну аллында темир буруу, кирит салынган эшиги, къадауу барды. Аланы барында кърал кеси сакълатады. Тир деген сахарда биринчи джашагъан бурунгу ёлюклени, ананы джаш орнуна ушагъан къошунла ишлеб, аны ичине салыб «Энди бу дунягъа джаратылгъан джерине салынды», — деб, алай бастыргъандыла. Джерни тюрбюнден къазыб чыгъаргъан къошунларын кёргюздюле. Къошунлагъа, ёлгенни джаны ач болмаз ючюндеб чагъыр, эт юлюш салгъандыла. Чагъыр къуйгъан къошунла, таш макъалагъа, ийнек, гаммеш тюрсюнде ишленгендиле. Ала муслиман дин чыкыгъынчы затла болгъандыла.

Дуняны башында биринчи алфавитлени бири мында чыкыгъанды. Анга 2200 джыл болады дей эдиле. Ол джассы ташда джонулуб джазылгъанды. Ала Ливанда джашагъан бурунгу финикиялыла болгъандыла. Арамея бла Сирия деген бурунгу къралланы биринчи джарашулары финикия тилде кенглиги метр, узунлугу метр бла джарым болгъан джассы ташда джазылгъанды. Андан сора да 3 минг джылны мындан алда

Ливан. 13 минг джылны мындан алгъа къралгъан
шахарны чачылгъан орну.

ишленнгени таш якорь, эски ачхала бар эдиле. Сёз ючюн, анда биз кёрген тюрк ачха ишленнгенли 2 минг джарым джыл, араб ачхагъа эки минг бла 350 джыл бола эди.

Ливанны эски шахарларыны бири Библосду. Бизге айтханларына кёре, бу шахарны биринчи ташы салынганлы 15 минг джыл болады. Мында римлилени ташдан ишленнген къабырлары кёб тюбей эдиле. Биз былагъа шахарла дегенликге, шиякыланы къазгъанча, аланы джер тюбюнден джюзле бла адамла къазыб, алай чыгъарадыла.

Ливан, бурунгу таулу джер, тенгиз джагъасында болгъаны себебли таурухлары сансыз-санаусуздула.

Араблыла Ливаннга VII ёмюрде келгендиле, мында аланы архитектура джорукъларында ташдан ишленнген кёб ариу мекамла бардыла.

Биз Баальбек деген бурунгу шахарда да сеир затла кёрдюк. Анда узунлугъу джюз метр болгъан, ишленне келиб, къабыргъалары да битмей, башы да джабыл-

май кьалгъан узун таш межам, кимни да эсин бѣлмей кьоярыкъ тюл эди. Межамны кьабыргъалары, кырпыч-лача, ариу джонулгъан мазаллы кѣк кьысыр ташладан эдиле. Аллай бир ташны узунлугъу — 21, кенглиги — 4, мийиклиги 3 метр бар эди. Аллай джангыз бир кьысыр ташны авурлугъу минг тоннадан артыкъ эди. Аллай ташла бир-бири юсюне юч кьат салыннганын кѣрдюк. Айтханларына кѣре. бу межам ишлениб башлагъанлы 1800 джыл болады. Ол мазаллы кьаяланы кьалай джонганларын, 20 километр джолну не бла кьалай келтиргенлерин, кѣлтюрюб, бири-бири юсюне кьалай салгъанларын алкъын киши билмейди. Бюгюн да аланы алай кѣлтюрюб салырча кран бир джерде да джокъдв.

Джерле-Арасы тенгиз, алимле айтханнга кѣре, бу арт 50 минг джылгъа 15 метрни чѣкгенди.

Ливанда адам сеирсинир затла аз тюлдюле. Анда заман бизден эсе бир сагъатны артха барады.

Сабийле школгъа 5 джыллары джетгенлей, джюрюб тебрейдиле. Шахарда орта школла 12 джыллыкъдыла. Школгъа биринчи келген сабийчикле окъууну 12 класдан бацлайдыла. 1-чи классны бошагъан орта окъуу алыб чыгъалы. Китабны арабча артындан аллына окъвудула. Дерсде «5» эм осалгъа саладыла. Айырма окъугъаннга «1» саладыла.

Ливанда дунягъа белгили «Кюнчыкыгъанлы базарлары» бардыла. Ол базарла хар кюнле да боладчыла. Алай а ливанлыла байрам кюн, эрменлиле — ийых кюн, чвутлула — шабат кюн не сатыв этмейдиле. не базаргъа джюрюмейдиле. Ол базарланы биргелей узунлукълары 12 километрге джетеди. Ливанны шахарларында адамла бизлеча киедиле.

Джашда, къартла ол огъай эсенг, тиширивлада да не исси кюнде да башына джукъ кийген, кьысхан кѣрмедик.

Бейрутда эки комнаталы юйню бир айгъа джалы 150 лир, юч комнаталы юйге уа бир джылгъа 5 — 10 минг лир чыгъалы.

Хант юйлеле, ресторанада, кафелеле, тюкенледе араб тиширулагъа ишлерге эркинлик берилмейди.

Араб къраллада Ливанга «басманы къралы» деб сёлешедиле. Керти да бютеу араб къраллагъа китабланы Бейрутда басмалайдыла. Былайда дагъыда кёб газет чыгъады. Мында белгили джазыучула, суратчыла бардыла. 1962 джыл Ливанда миллет ансамбль къралгъанды. Аны тебсеулери, джырлары бютеу араб къраллагъа белгилидиле.

Ливанда сахар бла элдеде джашагъанланы башхалыкълары бек уллуду. Элдеде къарангылыкъ, джашауну къарыусузлугъу, мекамланы осаллыкълары ким да кёрюрчады. Элдеде телефон, электро джарыкъ, телевизор кёрюмейди. Врачла анда кытдыла. Врачха кесинги кёрюзгенликге 18 лир, сокъур ичегини джардырсанг, 400 лир берирге керексе.

Урушда эллери кюйюб, адамлары ёлюб, Сириядан келгенлеге Ливанда къараулары бизни кёлюбюзге джетмеди. Анда 150 минг адам мекамсыз, азыкъсыз, джылы кийимсиз, ишсиз болуб, башларын кечиндирирге кюреше, ёлмей-кълмай джашайдыла.

Ливанда черкеслиле, къарачайлыла джокъну орнундадыла.

Арт кюнлени биз Джерле-Арасы шощ, сабыр тенгизни джагъасында ашырдыкъ. Аны джылы суунда хар кюнде талай кере джуууна эдик.

Умутла

Аль Хамра Бейрутну эм ариу орамыды. Былайда тюкенле, ауузланыучу хант юйле бир-бирин унутдурадыла. Ливанны базарларындача, былайда тюкенчиле адамланы этеклеринден, дженглеринден тартыб чакъырадыла.

Къара мыйыкъларын чубур джюлютген, узун, къатангы араб джашла кеслерини энчи тюкенлеринде таянчакъ, джумушакъ шиндиклеге олтуруб, юйге киргенлеге

Къабарты джазыучу Адам Шогенцуков бла Хубийланы
Осман Бейрутдан
Дамасскга элтген джолда (Бахр-эль-Байдар ауушха бара)

бир бирде сансызыракъ этгенча, кёзлерини кыйырылары бла да къарайдыла.

Тюкенни табхаларында джылтырауукъ, айбат затланы кёресе, алай а алыучу азды. Биз тылмачыбызгъа соргъаныкъда, ол былай джууаб этди:

— Мында тюкенледе болмагъан зат джокъду. Не кереклинги да табарыкъса, ачханг бар эсе, ачха ва кытды. Бизде институтну бошагъан аз адам барды. Алай а аланы джартысы да усталыкъларына кёре иш табмайды. Фабрик, завод кёб тюлдю. Ачха къайдан чыгъарыкъды...

Бу сёзлеге шагъатла керек тюлдюле, не ючюн десенг, аны биз хар атлагъан атламыбызда кёребиз.

Орам ёрге сыртха ёрлейди, бир батыугъа тюшеди. Адамладан эсе орамда машинала аслам джюрюйдюле.

Сынаб къарасанг да джыллыгъы келген, уллайгъан адам санлаб бир кёрюнеди. Асламысы джаш адамладыла. Аланы ичинде тиширыула да аз тюлдюле.

Орамны уллу юлерини къабыргъаларында суратла толудула. Башында бушдугъу чыгъыб, сууу кёмюклениб, кетиб баргъан шышаны, джалан тиширыуланы тюрлю-тюрлю суратларын бояула бла джасаб салгъандыла. Бизге джол усталыкъ, тылмачлыкъ да этген араблы орамны кыйырына чыгъарыбызны асыры онгсунмады. Алай болса да бизни джёнгерибизни таныб, биргебизге барды. Шахарны кыйырына чыкъгъаныкъда, Джерле-Арасы тенгизни джагъасына джуукълаша, тизилген шатырланы, балаганланы, эски ящикледен ишленген тауукъ орунлагъа ушаш, гитче тыгъырыкъчыкъланы кёрдюк. Аланы учлары, кыйырлары джокъду.

Биз аланы хапарларын эшитгенибиз себебли сормадыкъ.

— Былада кимле джашагъанларын билемисиз?—деб кеси сорду.

— Билебиз, — дедик.

— 150 минг тиширыу, онгсуз сабий, ауругъан къарт июнну ал кюнлеринден бери ма бу болумда джашайдыла. Мекамлары огъай эсенг, кёбюсюню джатар орну да болмаз. Къазауат хатерсизди. Израйльге биз аны къуруталлыкъ тюлбюз, — деб тылмачыбыз хыны къан алыб, башын булгъады. Къачхынчыланы юйдегилери, башларына кечинмек излеб келген сазбет, назик сабийчикле аллыбызгъа чыгъыб, къолчукъларын узатадыла. Аланы уллу къара кёзлери мыдах сюзюлюб, бизге къарайдыла. Къол юсюнден этилген балаганны ичинден узун къуу къатын чыгъыб, таукелсиз атлай, къатыбызгъа келиб, кёзюбюзге битди. Араб тилде тылмачыбызгъа неле эсе да соруб, бизни аягъыбыздан башыбызгъа дери сынады. Тылмач аны бла иги кесек сёлешиб, бизге хапарын кечюрдю. Тиширыуну айтханына кёре, къазауат башланганын, бомбала тюшюб, юйле джаныб башлагъынчы билалмагъандыла. Эркишиси аскерде болгъанды. Юч

гитче сабийни алыб бу тиширыу, танг аласы бла къачыб, кючден кьутулгъанды.

— Джан къайгъылы болуб, орунну, азыкъны унутхан эдик. Ол огъай эсенг, суу ичерге кружка да алалмагъанбыз, — сабийлени аталарындан хапар джокъду, — деди, кёзлери суудан толгъан ана.

Былайда къарыусыздан ауруб джатханла, ачла, джалангачла кёбдюле. Ливан алагъа болушлукъ этерге кюрешеди. Алай а ол къайсы бирине асыу болсун...

— Бусагъатда дыгалас бла аманны кеминде кюн ашыра барабыз, къыш тюшсе, чибинлеча къатыб кълалыкъ болурбуз, деди биягъы тиширыу, терен ахсычыб. Ливан, айтханларына кёре, керти къышны не болгъанын билмейди. Былайда уллу сууукъла, бузлауукъ болмайды. Биздеги сууукъ жангурла, къачхы кюн аманла къышны кыямытына саналадыла. Биз Ливанда сентябрны аягъында, октябрны аллында болгъанбыз. Ол кюнледе иссилик бизде джай чилледен да уллу эди.

Радио берген хапаргъа кёре, мындан алда, январны ал кюнлеринде Ливанда Сирияда да кюн бузулуб, сууукъ келиб, эртдеден бери бола турмаучу барамта кесин сынатханды. Джерле-Арасы тенгиз тебиб, чайкъалгъан заманда толкъунлары он метр мийкликке кёлтюрюлгендиле. Желни тамам уллу кюнюнде Бейрутда талай юй оюлгъанды, дейдиле.

Аталары ёлген, аналары аурувлу болуб, орунга туюшуб, кьум тюзлеге тёгюлген мингле бла джакъсыз сабийле, ол кюнледе башларына не мадар этген болурла?...

Араб къраллада къазауатны ууу алкъын уллуду. Ол кеси аллына кетерик тюлдю.

Ливан башына эркин къралгъа саналса да, театрларында Американы, Англияны, Францияны кинолары кёрюнедиле. Ол огъай эсенг, школларында да аланы тиллерин окъуйдула. Ол къралладан келгенлени кёбюсю сатыучула, джер-суу кёре, кюнлерин ашыралмай кюрешген байла, кюпселедиле. Ала араблыланы джашауларын, культураларын ёсдюрюр къайгъыда тюлдюле.

Кеслерине не къадар гыл юзерге, джыртаргъа дыгалас этиб келедиле. Оноу урунган халкъны къолуна тюшмеген къралда керти адамлыкъны аз кёрлюксе. Энци мюлкюн, алгъан хайырын ёсдюрюкюн кюпселе, джер иеле джукъдан артха турмайдыла, не тартынмайдыла.

Негерим Алим бла Бейрутну орамларыны биринде бара тургъанлай, узун къатангы джаш ышара келиб, экибизни да билеклерибизден тутуб, къайры эсе да элтирге изледи. Биз бир-бирибизге къараб, не деригин билирге суйдюк. Ол бизни алайда юйню экинчи этажына чакъырды. Узун, мутхуз юйню ичинде эркиши кийимле тагъылыб, тизилиб тургъанларын кёргеникде, тюкен болгъанын билдик. Джаш бизге, уллу игилик этгенча, ышарыб, къара мыйыкъчыкъларына къолун джетдире, «Сайлагъыз», — деб кёзюбюзге къарады. Бизге кийим керек болмагъанын билдирдик. Алай а джаш аны эшитирге да суймеди. Костюмланы, польтоланы тюрюлютюрюсюн аллыбызгъа атыб «мынга уа не айыб табарыкъсыз!»... дегенча, бизге битди. Чыртда башыбызны алалмазлыгъыбызны таныдыкъ. Ашыкъгъаныбызны ангылатыргъа кюрешдик. Джаш кеси сёзюнден сора джукъ эшитмейди. Ол энтда талай польтону такъгъычдан алыб, имбашларыбызгъа къаблаб кёргюздю. Малкъарлы негерим—Алим амалсыздан:

— Ма бу пальтону багъасы неди? Таймаз багъангы айт, — деб джашха кесича джити къараб сорду. Тюкенчи арабча неле эсе да айтды, бир-бири тилибизни ангылаялмай, бармакълагъа кечдюк. Джаш бармакълары бла бизге багъасын кёргюзте тургъанлай, джыллыгъы келген токъ адам тюкеннге кириб, башын ийилтиб бизге салам берди, алай а эки кёзю тюкенчидеди. Ол гузаба атлаб, джашны къатына джетди. Қъаны тюрленди. Эки къашы туюлюб, джаякъ сюеклери къымылдадыла.. Тюкенчи джаш дыф демей, сир къатды. Юйге кирген адам арабча къыджыраб, керилиб джашны джаягъына сюртдю. Биз алкъын не болгъанын ангылаялмагъанбыз. Дагъыда экинчи джаягъына урду. Джаш, къан къуйгъанча, къыб-къызыл къызарды, эрнин къабыб

эки кьо́лу бла джаякъларындан тутду. Ауузундан сё-
зю чыкьмай, кечмеклик тилегенча, ургъаннга айланыб,
баш энишге къарады. Мени нёгерим чёрчекни биле-
гинден тутуб — «Не болгъанды сеннге! Муну не айыбын
кёрдюнг?... Тюкенинде сатыу этеди!» — деб, джюрегин
басалмай, сорду.

Ол бери айланыб, орусча чалдыра:

— Тюкен меникиди. Кеси джанындан багъа бичме-
син, — деди.

— Алай деб неге айтаса?

— Мен салгъан багъаны тюшюрюрге бир адамны эр-
кинлиги джокьду! Мен затларымы суйсем багъа сата-
ма, суйсем — учуз сатама, — деб, ол бизге онгсунмай
къарады.

Джаш анга тюкенчи болуб, джалгъа киргенин артда
ангыладыкъ. Ол товарланы таймаз багъасын айтхан
эди, иеси уа аны кёлтюрюб айтырын излей эди. «Табар-
джа Бич» деген кьонакъ юй къарамлы, айбат юйлени
бириди. Аны терезелери кьуру да ачылгъанлай тура эди-
ле. Кенг балконнга чыгъыб къарасанг, кыйырсыз кём-
кёк тенгиз бла акъсыл кёк бир-бирлерине тирелиб тур-
гъанча кёрюнедиле. Былайда кюнле да чууакъ болады-
ла. Бир-бирде кюнню аралыгъында мийик джалан тау-
ланы башлары бла чыгъыб, акъ бурма булутла мамукъ
къалаулача, джылтырайдыла. Кюн батаргъа джууукъ-
лашса. уа, биягъынлай думп боладыла. Джерле-Арасы
тенгиз кюндюз огъай эсенг, кече да джылтырай турады.
Былайда адамла кыш да джууунадыла.

Кьонакъ юйде къайсы къралдан келген адамлагъа
да тюбейбиз. Аланы кёбюсю эртденден ингирге дери те-
нгизден чыкьмайдыла. Таб, кече арасында да суу ызын-
да дауур, кюлкю тохтамайды.

Бир джолда пляждан кетиб мен тенгизни джагъасы
бла бир-эки километрни ёрге бардым. Джагъада ма-
заллы къаяла, ууакъ кёкенле, тенгиз толкьунла келтир-
ген терек тамырла, бутакъла толудула. Бир тилли кёр-
юнмейди. Толкьунла аз шууулдайдыла. Алайгъа джол
болмагъаны себебли, таб, кыйналыб бардым. Джуу-

уна тургъанлайыма, адам арасы болгъан, мор костюмлу биреу келиб, къатыма сюелди. Сѣлешмей тынгылагъанына джунчуб, мен саламлашмадым. Ол къашха башына къолун кѣлекге эте, ингилиз тилде не эсе да сорду. Ангыламагъанымы билдиргенимде, арабча чартлаб-чартлаб, сѣлешди. Башымы булгъаб, «энтда ангыламайма» дедим.

Араблы тенгизни джагъасына къучагъын джайыб, «Бу меникиди» дегенча, кесини кѣкюрегин кѣргюздю. Сора биз тургъан къонакъ юйге къолун узатыб: бар анда джууун, дегенин сездим. Кѣлюме келгенни ангылаталмазлыгъымы таныб, башым бла «Хо» деб билдирдим. Адам аякъ кирмеген, къысыр къаялы джагъада, къыйырсыз тенгизде бир адамны джуууннганын ауурсунду. Алай аны энчи джери болгъанын мен къыйналыб айырдым. Инсанланы адамлыкъларын, бетлерин тас этген энчилик былайда алкъын къорамагъанды.

Ливанны халкъы джерине, джашаууна да ие болургъа сюеди. Алай а алкъын ала умутлай къаладыла.

Тенгиз джагъадан кюн чыкъгъан джанына мийик ташлы сыртда гетменле, чагала бла эртденден ингирге дери кюрешгенлени кѣребиз. Ала беллерин тюзетмей, дыгалас этиб, джерге урунадыла. Юй туб тенгли бирер кесек джерни тащын ариулаб, къазыб, тюзетиб, тахтачыкъла этерге кюрешедиле.

Бир кюн, бошуракъ заман табханымда, алайгъа таяндым. Узун, къолан чепкенли тиширыу джассы ташланы къатында олтуруб, сабийчигине эмчек сала, эркишиси уа ташланы къобара тургъанын кѣрдюм. Насыб болса была бла тылмачсыз сѣлеширбиз деб кѣлюме келди. Саламлашханыкъда, тиширыу ѳрге къобуб, джаулугъун бетине ийди.

Сѣлеше башлагъаныкъда, эркиши талай бирни Болгарияда тургъанын айтды. Ол аланы тиллерин билгени себебли, биз бир-бирибизни тылмачсыз ангыладыкъ. Араблыны аты Назим эди. Бир сагъатдан артыкъны ушакъ этдик. Олишлей тургъанлай сѣлешген болмаса,

Ливан. Сайда сахар. Ууакъ къол кыйыны бла джашагъан араблы кеси юйюнде.

гетменин атыб солургъа олтурмады. Менден эсе ол кёб соруу сора эди.

— Джашауну тутуругъу джерди. Бизни уа джерибиз джокъду. Ма бу чауулну суйюб ариулайды дебми тура-са?.. Биз тёрт башлы юйдегибиз. Аланы асыраргъа керекди. Шахарда меничалагъа иш табылмайды. Къул-лукъгъа джарашыр ючюн, не уллу билиминг, усталы-гъынг, болургъа керекди, неда хурджунунг тыкъ болургъа керекди. Алайсыз мында асыры онгуб, башынг бла барлыкъ тюлсе, — деб, Назим ахсыныб, мангылайын джууб келген терин дженги бла сюртдю. Аны азгъын тюрсюню, джюрегинде алкъын кишиге билинмей тургъан кыйынлыгъына шагъатлыкъ этген мутхуз кёзлери бюгюн да меннге къараб тургъанча кёрюнедиле.

Назим, сабийлеринг школгъа джурюй болурла?. Кесинги ююнг болур? — деб соргъанымда, ол джууаб этмей, ауур гетменни керилиб джерге урду. Къысыр ташлагъа тийиб гетмен джилтинле къобарды.

— Ала бизге алкъын къуру умутладыла...

Умутла уа къачан толлукъларын, джаратхан аллах кеси биледи, — деди ол белин тюзетиб, солууун алыргъа кюреше.

Умутла... ала къайсыда да аз тюдюле. Ала Ливанда кюн-кюнден кёб, терен бола барадыла. Кеч, эртде болса да аланы толлукъларына ийнаныргъа сюебиз.

Сирияда биз не кёрдюк

22-чи сентябрны кечеси бизге узун кёрюндю. Эртденбла джолгъа чыгъарыкъбыз. Танг белги бергенлей, къобуб хазырландыкъ. Исси кюнню таякълары Ливанны къарлы тауларыны башы бла тийиб, къыйырсыз кёмкёк шош тенгизни юсюн джылтыратдыла. Къонакъ юйде ашыгъыш ауузланыб, уллу къызыл автобуска миндик. Шофёр, араблы джаш, Кремльни биз берген ариу суратчыгъын тюз аллында эм туура джерге такъды. Кюн биягъынлай къыздырыб, тылпыубузну алдырмайды. 65 адам эки автобуска юлешиниб олтургъанбыз. Къабарты-Малкъардан баргъанла бла биз хаман да бирге айлана эдик. Бейрутну баш орамы бла тебретдик. Шахарда машиналары аллына башха зат тюбесе, къычыртыхан адет бююн да тохтамагъанды. Бизни автобусубузну шофери аллында машина кёрсе кёрмесе да бизге кёз джетдире, басыб сокъдура эди. «Къалай» деб кёлюгюзге келе болур. Анда машиналары къычыртыучулары сабий къобуз джызылдагъанча согъадыла. Шахарны орамына кирсенг, джюз сабий къобуз бирер тюрю джызылдатханча, къулагъынга аллай тауушла келеди. Джерле-Арасы тенгизни къаты бла барабыз. Ата джуртубузну юсюнден джырланы джырлайбыз. Аны

ызындан черкес, къабарты джырланы башладыкъ. Кёзюу къарачай джырлагъа джетди. «Минги Тауну» биз башлагъаныкъда, бары да къошулдула. Таулу джыр Бейрутну орамларын зангырдатханына джолда тюбеген араблыла сейирсиниб, бизге тохтаб къарай эдиле. Шахарны къыйырына да чыкъгъынчы, таугъа таяныб тебретдик. Ливанны тауларыны мийиклиги Кавказ таулагъа бек ушайдыла. Алай а джаландыла, суусуздула, ол себебден къуатсыздыла. Аны 3 километрден мийик тёпелери, къуру да эримей тургъан къарлары, бузлары кёрюнедиле. Алай болгъанлыкъгъа тюзлерине, адамла джашагъан ёзенлерине ёмюрде къар джаумайды. Былайда къыш болмайды. Бейрутдан Сирияны ара шахарына Дамаскга 110 километр барды. Алай а таулу джер болгъаны себебли, джолда автобус 3-4 сагъатны барады. Кёб турмай биз тауну башында Бахр-Эль-Байдар деген ауушха чыкъдыкъ. Баш энишге къарасанг, чууакъ кюн кюзгюдеча Бейрут, тенгиз ариу кёрюне эдиле. Алайдан эниб бара, биз Ливан бла Сирияны белгисине джетдик. Чекни къатында американ, инглиз, француз, итальян машинала тохтаб тургъанларын кёрдюк. Бизни автобусубузну тохтатыб, алджанындан алтаулан миндиле. Алларындагъы келбетли адам неле эсе да айттыб, ышарды. Биргесинде 14 — 15 джыл болгъан омакъ, къаракъаш къызчыкъ ышарыб: «Бу мени атамды. Араб тилде сизге хошкелди айтады. Сириягъа къонакъ болугъуз деб чакъырады. Орусча сёлеше билмейди. Мен тылмачыма», — дегенинде, биз разылыгъыбызны билдириб, бирден харс урдукъ. Аны ызындан кирген, аскер кийимли, къара шинли, къызыл къанлы чырайлы джаш черкес тилде. «Ичигизде кавказлыла бармыдыла?» — деб асыры ашыкъгъандан тыгъылыб сорду.

— Барбыз! Ма былайда олтургъанла Кавказдан келгенлебиз, черкеслиле, къабартылыла, къарачайлыла, малкъарлыла да бардыла! — деб ёрге къобду, мени къатымда олтуруб баргъан, белгили къабартылы поэт Шогенцуков Адам. Алайда автобусубузгъа минген тёртеулен да бизге мыллыкларын атдыла. Барыбызны да къаты

къучакълаб, бетибизде бай этмеген джерлери къалмады. Джыллыкълары келген эркишилени джыламукълары бетлерин джуугъанын кѣргенлеринде, Москвадан, Новосибирскден баргъан туристле да кѣзлерин сюртдюле.

Тылпыуубузну алалмагъан иссиде ол адамла бизге сууукъ «кока-кола» сууладан автобусха талай ящик келтириб, хар бирибизге экишер-ючюшер шыша бердиле. Бизге алай тюбешгенле бурун Кавказдан кѣчген черкеслиле, къабартылыла эдиле. Биргебизге олтуруб къууанч тыбырлы болуб, Дамаскга дери бардыла. Ала бизни къралдан адамла баргъанларын эшитиб, кавказлыла да болурла деген мурат бла аллыбызгъа келген эдиле.

Биз Сирияны ара шахарына келгеникде, кюнортагъа кѣб къалмагъан эди. Сирияны джеринде таула аздыла. Алай а не орнуна да сары топракъ, ууакъ чауул, къум тюзле кѣрюнедиле. Баргъан суугъа джолугъурукъ тюлсе. Гитче ѳзенчикни айланч баргъан суучукъ тобукъгъа джете болур эди. Ол суугъа Барада дей эдиле. Араб тилде барада — сууукъ деген сѣздю. Алай сууу джылымдыкъ эди. Барада Дамасккны ичи бла озады.

Дамаск, тѣгеречи джалан, ташлы дуппурла болгъан, къараб къыйыры кючден кѣрюннген, уллу тюзде кенг джайылыб тюшгенди. Дамаскга кеслерини китабларында, газетлеринде Дамас дейдиле. Шахарчыланы, халкъны ичинде аты уа Шаамды. Ол ташдан ишленнген, дунияда эм эски шахарланы бириди. Анга алты минг джылдан артыкъ болады, дей эдиле. Былайда кенг орам, бек мийик юй кѣрлюк тюлсе. Межамланы кѣбюсю 3 — 4 — 5 этажлыдыла, 10 — 12 санлаб бир тюбейди. Ала да шахарны къыйыры сюремде джангы ишленнген тийреледе тюбейдиле. Бейрутдача мында да автомашинала кѣбдюле.

Араблыла мийик, къатангы, къара шилли, чырайлы адамладыла, бетлери акъды. Шахарда 600 минг адам джашайды. Сирияны джери Ливандан 18 кере кѣбдю. Адамы уа 5 миллионду. Мында да араблыла джашайдыла. Шахарны ичинде ууакъ пальмаладан сора терек кѣ-

рюнмейди. Мында оюла башлагъан бурунгу къалала, тышхы джауладан сакъларгъа деб ишленген мийик таш хунала, ташдан ишленген джитибаш межгитле тюбер ючюн къалмайдыла. Юйлени къабыргъаларына уллу харифле бла араб, ингилиз, француз тилледе джазылгъанланы къайсы орамда да кѳресе.

Дамаскны тюз арасында «Гранд Отель» деген къонакъ юйге джарашдыкъ. Биз 5-чи этажны балконундан къарасакъ, бурунгу араб сахар къол аяздача кѳруне эди. Дамаскны ичинде тыш къралладан, артыкъ да Англиядан, Америкадан, Запад Германиядан келген тюкеннге машинагъа да санлаб бир тюбей эдик.

Сирияда заман биздеча барады. Дамаскга келген кюнубюзню ингиринде бизге анда джашагъан черкеслиле, къабартылыла, къарачайлыла, малкъарлыла келиб башладыла. Ашаргъа, солургъа, джууунургъа барсакъ да, бизден айырылмадыла. Малкъарлы нѳгерим, кѳнденчи устаз, Алим бла мен анда къарачайлыла бла кесибизни тилде сѳлешебиз.

Дамаск сахарда къарачайлыла кѳб тюдюле. Ала хоншу болуб, джашамасала да бир-бир къыйынлыгъына, зауукълугъуна джюрюйдюле. Бизге келиб тюбегенледе уллайгъанла да бар, ѳзге кѳбюсю джаш адамла эдиле.

Сахарда адамланы кийгенлери бизден башха тюдю, Ливандача, мында да башына бѳрк кийген, джаулукъ къысхан кѳрлюк тюлсе. Тиширыула биздеча чубур, джукъа киедиле. Биз эки араб къралда да эшмелери болгъан не къыз, не къатын кѳрмедик. Чачларын тѳппелерине чох этедиле, не да боюнларындан чубур къыркъадыла. Бейрутдача болмай, Дамаскда бетлерине къара джабыу атхан джаш араб тиширыула, къайсы орамда да тюбейдиле. Алай а кийгенлери мизтабан туфлиле, чепкенлери тобукъну башы бла, дженгсизле, чачлары къыркъылыб, боюнлары ачылыб, джюрюйдюле. Джабыуну суу кисейча, джукъалыгъындан къатынг бла озгъан тиширыуну тюрсюню танылады. Андагъы къарачайлыла бизге тылмач излетмей, Сириядан кеслерини юслеринден да сейир хапарла айтдыла. Ала бурун Кав-

каздан Стамбулгъа кѣчген къарачайлыланы, малкъарлыланы туудукъларыдыла. Аланы къарт аталары Тюркде джерсиз, орунсуз болуб, баш кечинмек излей, Сириягъа келгендиле Бюгюн ала шахарда бирер джерде урунуб, башларын асыраргъа кюрешедиле. Анда Акъбайладан, Гогуйладан, Джабаладан, дагъыда башха тукъумладан адамлагъа тюбедик. Кѣбюсю уа тукъумларын тюрлендириб, араблылача аталарыны атларын кеслерине тукъум этгендиле. Ала анда араблыла деб джазыладыла. Андагъы черкеслиле, къарачайлыла, малкъарлыла, тегейлиле араб тилге устадыла, ингилиз тилде да сѣлешедиле. Джазулары, азаблары бир болгъаны себебли ала джарашуу, шохлукъ джюрютюб джашайдыла. Сирияда тегейлиле, абазалыла да бардыла. Анда газетле, китабла да араб тилде чыгъадыла, радио да къуру араб тилде сѣлешеди. Алай болуб тургъанлай, чагъым джашагъанларына да къарамай, ала ана тиллерин унутмагъандыла. Айтыуларындан, шахарчыла Кавказдан сѣлешинген радиога тынгылайдыла.

— Эски джырланы аслам беригиз, Къарачай-Черкесни эллеринден, адамларындан терен хапар айта тургъуз, биз тынгыларыкъбыз, — деб тиледиле. Бизни бары да къонакъгъа чакъыра эдиле. Заман табхан кѣзююбюзде талай къарачай юйде болдукъ.

Дамасскдан сора да Сирияны уллу шахарлары бардыла: Аллепо, Хомс, Хама, Латакия, Дерез-Зор.

Аллында айтханыбызча, бусагъатда Сирияны джашауунда тюрлениуле бардыла. Ишчилени джалларын бираз ѳсдюргендиле. Энди ишчилени солугъан кюнлерине, отпускларына ачха тѣлейдиле. Сирияны къралы кесини историясында биринчи кере болуб, урунган халкъны джашауун иги этер мадарланы излейди. Мындан ары да ол джолну тутханлай барса, кѣблени разы этерикди. Сирияны халкъы рахатлыкъда джарашуу хоншуча джашаргъа сюеди. Сабийле школлада, университетледе ачха тѣлемей, билим аллыкъдыла. Сирияны школларында энди орус тилни окъуб башлагъандыла.

Араблылагъа зорлукъ джетген кюнледе Совет кърал-

Сирия кърал тепсеучю джырлаучу араб ансамбль.

ны тамадасы Нью-Йоркга барыб, ООН-ну ассамблеясында Сириягъа, Египетге, Иорданиягъа империялистле артыкълыкъ этгенлерин бютеу дунягъа айгъакълагъан бла биргелей, Совет Союз араб къраллагъа болушханын, мындан ары да андан да бек болушуругъун билдиргенди. Араблыла аны унутмагъандыла. Сирияда адамла бизни джуртубузгъа разылыкъларын билдириб, таза джюрекден ышара эдиле. Мындан баргъанла Ленинни суратчыгъы болгъан значокланы кёюрегибизге тюрреген эдик. Анда кёб араблыла бизни джолда тохтатыб къарай эдиле. Ленинни таныб, знакчыкъланы бизден тилей эдиле.

Сирияны урунган халкъыны Совет Союзгъа, Ленинге суймекликлери уллуду. Дамаскны бир орамында биз совет китабланы сатхан тюкенни кёрдюк. Анда Марксны, Энгельсни, Ленинни китаблары, КПСС-ни историясы, Пушкинни, Толстойну, Лермонтовну, Чеховну джазгъанлары, белгили совет джазычуланы китаблары

орус, араб тилледе да сатыла эдиле. Биз анда къабарты, лезгин, къыргъыз, узбек тилледе чыкъгъан совет китабланы да кёрдюк.

Мен Сириягъа чемоданыма сыйынган чакълы бир къарачай китаб, газет элтген эдим. Бютеу къарачай, черкес джырланы джаздырыб плёнкаларын да биргеме алгъан эдим. Ол джырлагъа аланы анда къалай джутланыб тынгылагъанларын сёз бла айтыб ангылатыргъа къыйынды. Кёзлеринден джыламукълары агъыб, тыгъылыб, сёлешалмай эдиле. Китабланы, газетлени да бир-бирине джетдирмей, таб, гурушхагъа кетиб, алай ба-китабланы да кёрдюк.

Сирияны джери къургъакъ, къумлу, ташлы болгъаны себебли, айырылыб битимсизди. Ол себебден, халкъы, ачыкъ айтыргъа, алкъын къарыусуз джашайды. Израиль бла беш кюнню баргъан къазауат анга уллу заран салгъанды. Юйсюз джерсиз къалгъан юйдегилени, ёксюзлени саны кёбдю. Алай болса да Совет Союзну, социалист къралланы болушлукълары бла Сирияны халкъны къолундан келген мадарланы этиб, империализмни, агрессияны ууларын тамыры бла къоратыргъа кюрешеди. Сирияны къыйырсыз къум тюзлери бла баргъан Ефрат деген уллу сууну ичин сарыубекле кючлеб, адамлагъа хайырланыргъа хыйсаб болмай тургъанды. Энди уа Совет Союзну болушлугъу бла, аны аллы тыйылыб, уллу плотина ишленникди. 2-3 джылдан алайда 800 минг киловатт кючю болгъан электростанция битерикди. Ол Сирияны бюгюн джарамай, чыгъана кючлеб тургъан къумлу джерлеринден 600 минг гектарны сугъарыб, битимли сабанла, бачхала этерикди. Сирияны шахарларын, эллерин джарытырыкъды. Совет алимле, инженерле Сирияны джер тюрюнде нефть, темир, къоргъашын, джез, дагъыда башха хазналарын табыб, хайырландырыргъа болушадыла, темир джолла, школла, больницала, заводла, фабрикле ишлейдиле. Сирия бла Совет Союзну халкъларыны къарнаш шохлукълары къыйынлыкъда да танылгъанды. Ол шохлукъ, болушлукъ Ленинни осиятларыны бириди.

Дамаскда тюбешиуле

Дамаск кыйырсыз кенг тюзюню батыуунда орналганды. Айтыуларындан, алайгъа биринчи мекам ишлениб тебрегенли джети минг джыл озду. Бурун бери кѣб чабыулла бола, къан тѣгюле, онглу онгсузгъа хатер салмай тургъанына шагъатлыкъ этген затлагъа хар аламыбызда тюбейбиз. Къала—Пеладан къалгъан эски таш мекамла, тар орамла, сахарны джаудан сакълар ючюн тѣгереди бла ташдан ишленген мийик хунала, джарты оюлгъан къалала, музейлеринде болат темирден узун къынгыр къылычла, тапанчала кѣребиз.

Алай болса да адамлары сахарны джашауу тюрлениб баргъанын разы болуб айтадыла. Дамаскны бурунгу университетини аллында студентле басыныб, тѣгередибизни алгандыла. Аланы джюреклеринде бир уллу къууанчлары болгъанча, ышаргъанлары тохтамайды.

Къаракъаш, джитикѣз къызчыкъ студентлени араларындан чыгъа келиб, къатыбызгъа джетди. Бети къызарыб:

— Билемисиз, биз ма бу университетде окъуйбуз. Энди бизни да аладыла. Ма кѣремисиз, былайда къаллай бир къыз барды,—деб ол тенглерин кѣргюздю. Къара костюмлары бла джаланбаш къызла джашла да, бир-бирлерине ышанмагъанча, кеслери соруб, бизни халпарыбызны къулакълары бла эшитирге сюедила. Университетде 30 минг студент окъуйду. Ала араб къралладан, Африкадан, Тюркден, Афганистандан келгендиле. Бу арт кѣзюуге дери аланы кѣбюсюню окъугъан огъай эсенг, университетни арбазына кирир хыйсаблары да джокъ эли. Энди ва анла окъугъан къызланы саны кѣбден кѣб бола барады. Бусагъатда Дамаскны университетинде он минг къыз окъуйду.

— Кавказда къызла окъуймудула, аланы школгъа аламыдыла? — деб сорады бизге къызчыкъ. Сорүүлари асыры кѣбден басындырыб сѣлешеди. Араб тилде

тылмачны болушлугъу бла сѣлеше тургъан кызычыкъ-гъа кесибизни таныханыкъда, ышарыб: «Мен да къарачайлыма», — деб джангыдан къолубузну тутду. Уялгъандан башын ёрге кѣлтюрмей, къарачайча сѣлешиб тебреди. Бизге ол кыкса джууаб этиб, биягъы сорууларын башлады. Кызычыкъ сѣлеше тургъанлай, студентле араб тилде аны къулагъына шыбырдаб, бизни кѣзюбюзге къарайдыла. Нелени эсе да сорургъа излегенлерине сѣз джокъ эди.

— Сизни къралыгъызда джаш тѣлю кесин насыблыгъа санаймыды? Ол тамбласына къайгъы этемиди? — деб кызычыкъ, экили сорду.

— Тамбласына къайгъы, сагъыш этмеген адам, эшда, болмаз. Алай а ол сагъышла тамбла не ашарыны сагъышлары тюлдюле. Ала окъууну, ишде усталыкъ алыуну, тенглерине тюбешиуню сагъышларыдыла.

Сѣз сѣзню къозгъай, джаш тѣлю юйдегини къалай къурагъанына джетдик.

— Араб къраллада кызла эрге асыры джашлай чыгъадыла, — деб кызычыкъ, терен ахсыныб, андан сора баш энишге къарады.

— Нек? — деб сордукъ.

— Ол дженгил джууаб этиб къоялмай, бир талайны турду, сора:

— Юйде атасына, анасына ауурлукъ болмаз ючюн, — деди. Дагъыда тынгылаб, сѣзлени эджиклегенча, хар бирин башхартыб кескин айтды:

— Чыкъмай не этсин... Атасы анасы да юйден къорарын излеб тебрейдиле. «15 — 16 джылны асырадыкъ. Энди башынга мадар эт» деб ачыкъ айтадыла, — деди ол. Неге эсе да сагъышланыб туруб, дагъыда:

— Билемисиз, эркишиге ол зат айтылмайды. Джашла 30 — 35 джыллары джетгинчи юйдеги къураялмайдыла, — деди биягъы кызы.

— Эркинликълери джокъду дебми айтаса?

— Огъай. Унамазгъа кимни да не иши барды.. Джашла кеслери мадар табмайдыла, — деди ол.

— Қъаллай мадар?.. Қъатын алыргъа мадар къалай табмайдыла?

— Қъатын ала тебреген джашны джанында 1.500 лир ачхасы болургъа керекди. Аны джашла юйдеги болгъунчу кеслери къураб хазыр этедиле. «Аллай бир ачханы къураяллыкъ тюл эсе, юйдеги къурамасын, Ол аланы асыраяллыкъ тюлдю», — деб къоядыла. Ол себебден аякъ юсюне мине тебрегенлей, ала иш къайгылы боладыла. Шахарда не джюк ташыучу, не джолчу болуб, джашла 10 — 15 джылны баш кѣлтюрмей ишлейдиле, — деди къызчыкъ.

Бу хапарны шахарда къалгъанла да айта эдиле. Ёмрюню джартысы кетгенден сора юйдеги къурау джашауну игилигинден болмагъаны кимге да ачыкъды. Қим билсин, ол себебден болур эди, сабийле анда бек чагъымдыла. Бир юйдегиде эки, юч сабийден кѣб кѣрлюк тюлсе.

Университетде биз эки сагъатдан аслам турдукъ. Аны эки этажлы узун юйю бусагъатдагъы джангы, айбат мекамлагъа ушамайды. Аны аллында студентле тегерегибизден басыныб, Совет Союзда гитче миллетлени джашауларындан, аланы окъууларындан, культураларындан, бир-бирине джетдирмей, хапар сора эдиле.

— Биз Кавказда окъургъа сюебиз. Қъабарты-Малкъарда, Қъарачай-Черкес областда, Терк-Башында институтлагъа бизни алыр мадар джюкъмуду? — деб, къарачай, черкес, къабарты, тегей студентле хаман къайтарыб сорадыла. Кеслерини къраллары ийсе, бизде табу этиб аллыкъларын айтдыкъ.

Дамасскны бизни таба джанында джашагъан эки къарнаш Шукрий бла Аднан таймаздан эгечлери бла бирге шахарны орамларында бизге тюбеше турдула. Ала бизни юйлерине къонакъгъа чакъырдыла. Аталары Хусей джыллыгъы келген сабыр, огъурлу адам кѣрюне эди. Аны юч баласы да бир-бири ызындан къысха туугъан болур эдиле, сюеклери, бет къанлары бла да эгиз-

Сирия. Хубийланы О. бла Бапиналаны А. Сирияда джашагъан къарачай къызны — Бахижаны — биргесине.

леча ушаш эдиле. Аналары, къабартылы къыз болса да, бизни бла къарачайча сѣлешди.

— Къызчыкъ — Бахижа да, тамада джашыбыз Шукрий да Дамаскда шахарда тургъанлай башланнган эди къазауат. Шукрий къуллукъ эте эди, Бахижа уа университетни арт курсунда экзамен бере эди. Бизни элибиз Сирия бла Израильни арасында эди. «Хышня» деб эшитген болурсуз. Анга джетген кыйынлыкъны билмеген адам дуняда аз табылыр. Самолѣтлары танг аласы бла юсюбюзге джаханим отну джандыргъанларында, джашаудан къол джуугъан эдим... Шахарда къалгъан бу эки сабий джюрек джаууму ашаб бара эдиле. Алагъа тюберимден умут юзюб бошагъан эдим.

Алай болса да, сизни къралыгъызгъа биз кърман бодайкъ. Сизни къралыгъыз бизни джакълагъанын

билгенинде Израйль, амалын тауусуб, къазауатны кѣбге созаргъа базмады, — деб, узун сюекли чырайлы тиширыу, кѣзлеринде джыламукълары ойнай, элни кюйгенин, кѣб адамны ёлгенин айтды.

— Юсюбюзге кийген кийимлерибизден сора бир къашыкъны да къутхаралмагъанбыз. Не да болсун, эркиши да, мен да ёлюр-саусуз башыбызны къалай алыб чыкъгъаныбызгъа бюгюн да сейирсинеме.

Бахижа университетни бошагъанлы талай ай бола эди.

«Не келсин, иш табмайма. Мени кибикле мында аз тюлдюле. Хурджунунг къалын болмаса, ишге джарашхан бек къыйынды. Окъуу, билим алыргъа термилгенликге, ишлеб, хайырынгы джукъдурур хыйсаб табылмайды» — дейди ол. Школларында быйылгъа дери араб тил бла ингилиз тилни окъуб тургъандыла. Энди уа бир-бир школларында орус тилни да окъуб башлагъандыла.

— Биз анга бек къууанабыз, — дейди ол, — не ючюн десенг, энди биз Совет Союздан толу хапар билирге боллукъбуз. Китабларын, газетлерин окъурукъбуз, радиосуна тынгыларыкъбыз. Бу арт кѣзюучюкге дери сизден хапарсыз эдик. Энтда сизде болумну, сизде джашауну къалай болгъанын биз толу билмейбиз, — деб къызчыкъ, дыгалас этиб, не къадар кѣб билирге излейди. Шукрий, Аднан, Бахижа, Алим, мен Дамаскны исси, таш орамларында айланабыз. Къыз арабча аз чалдыргъанын билиб, эслеб сѣлешеди. Ол уллу юйлени, къалаланы хапарларын тохтаусуз айтады. Орамда тюбеген тенглерин мени бла танышдырады.

— Сизни шахарыгъызны аты уа неди? Ол Дамаскга ушаймыды? Ариу юйлери бармыдыла? Джаш адамла не ишлейдиле? Бош заманларын къалай ашырадыла? Окъуб усталыкъ алгъан джашлагъа, къызлагъа иш табыламыды? — деб сорады ол. Бизде джаш тѣлюню болумуна сейирсиниб тынгылайды.

— Сиз айтханнга мен ийнанама, алай а кѣзюм бла кѣрюрге бек термиле эдим. Мадар болса, мен сизни

къралыгъызны, Кавказны, барыб кърмей къроярыкъ тюлме... ах, меннге ол насыб тууармы, — деб ахсыныб, Бахижа кърнашларыны кърлерине кърарайды. Дагъыда бир кесекни туруб:

— Эркинлик болса уа анда къралыб кетерге да огъайым джокъ эди. Не айтсанг да кесибизни эски джуртубуз тюлмюдю Кавказ... — деди ол.

— Аллай кюнле тууаргъа болурла, Бахижа. Кеч, эрте болса да, аллай насыб сизни къралыгъызны да джокъларына сър джокъду.

Дамаск шахарда кърайсы кърарачайлыгъа тюбесенг да, Ата джуртларына термилиу уллуду.

Блей кърарачай элди

Кечеги Бейрутда мен тенглерим бла, кърбарты поэт Адам Шогенцуков бла, малкър устаз Алим бла, айланыр керекли къралмагъанма. Тюрлю-тюрлю чыракъла шахарны, кюндюзча, джарытадыла. Тенгизни акъырын шуулдагъан тауушу, ууакъ толкъунларыны шыбырдагъанлары эшитиледи. Иссилик сылыт этиб тургъан хауаны кечеги аяз кърозгъайды. Кече Дамаскны ариулугъу андан кем тюлдю. Шыбыла чыракъланы джарыгъы былайда да тегерекни аяусуз джарытады. Дамаскны кечелери исси тюлдюле. Кърмлу тюзле, кюн ташайса, сууб, джерге солуу бередила. Таб ингирде биз джукъа кийиниб чыкъсакъ, сууукъ татый эди.

Дамаскны театрлары аз тюлдюле. Алада араб фильмле бла биргелей, башха къралланыкъланы да кърюрге боллукъду.

Шахарны школларында энди кърызла джашла да, окъуб башлагъандыла. Дамаскны тегерегинде джангы юйле ишленедила. Ала уллу, мийик, джарыкъ, таб мекямладыла. Шахарны кюнбатхан джанында уллу аэродрому барды. Израиль кързауат башлагъан кюнледе джашыныргъа деб, орамлада джашил боялгъан чыракъ-

ла, терезе миялала энтда алайлай турадыла. Орамланы талайында биз бетджанлыкъгъа хазырланган кьум мешокланы кёрдюк. Израйльни танка аскерлери Дамаскдан 40 километрдедиле. Кьоркьуу алкьын кетиб бошамагъанды. Шахарчыла сагъайыбдыла.

Бир ингирде, Дамаскны ариу орамында бара тургъанлайыма, анда джашагъан къарачайлыланы бири меннге айланыб:

— Алан, Блейден хапарынг бармыды? — деди. Мен аны айтханын ангыламай:

— Неди Блей? — деб сордум.

— Блей? Билмеймисе?..

— Айтыб да эшитмегенме, — деб джууаб этдим. Меннге аны соргъан джаш, нёгерлерине къараб ышарды. Алай болгъанлыкъгъа мен дагъыда джукъ ангыламадым.

— Блей къарачай элди, — деди ол, меннге айланыб.

Сирияда къарачай эл... Къайдан чыгъаргъа боллукъду... Огъай, не билмей айтадыла, неда чам этгенликлериди, деб кёлюме келди.

— Къайдады Блей? деб сордум.

— Блейми? Блей Сириядады, Дамаскдан кыбылагъа 40 километр барыб. Таукел бола эсенг, машинабыз бла элтиб кёргюзейик... Израйльни белгисине бек джууукъду, — деди биягъы джаш.

Узакъ араб къралгъа келиб, бурунгу къарачай элни, аны адамларын, аланы джашауларын кёрмей кетерге болалмадым.

Таукеллигими билдирген огъай эсенг, «элтигиз» деб къадалдым. Биргеме малкъар тенгим, анда танышхан, дамаскчы къарачай джашла да кьошулуб, джолгъа чыкъдыкъ.

Кюнню аралыгъыды. Къыйырсыз, суусуз, кьум къатышлы, чыгъанакъ кючлеген тюзле. Анда-мында кьой сюрюучюклени тюеге миниб кютген сюрюучю араблыладан сора тилли кёрюнмейди. Былайда кёк джерге чардакъ болуб тургъанча, алаша кёрюнеди. Ышан этиб бар-

гъан болмаса, джол танылмайды. Болгъанны къум кюч-легенди, 8 орну болгъан машинагъа 12 адам мингенбиз. Джолда ала тохтаусуз соруу соруб келедиле. Бир-бири-бизге чам этиб да кюлебиз. Ала да накъырдагъа, чамгъа аман кёрюнмейдиле. Ана тилде кескин сёлешедиле.

— Бизни аталарыбыз огъай эсенг, къарт аккаларыбыз да кими Тюркде, кими Сирияда туугъандыла. Биз кесибизни Джуртубузну — Кавказы — джырда, таурухда эшитебиз ансы, хапарыбыз джокъду. Кёрюрге уа термилебиз, — дейдиле ала. Машинаны иеси Кемал, адам арасына джеттишген, токъ санлы, джарыкъ, таукел адам кёрюндю. Сатыу-алыу бла кюрешген хапарын айтды.

— Сиз Совет Союздан келгенсиз. Меннге бюгюн эркинлик берселе, нени да къоюб, Кавказгъа бюгече джолгъа чыгъар эдим, — деди ол бизге.

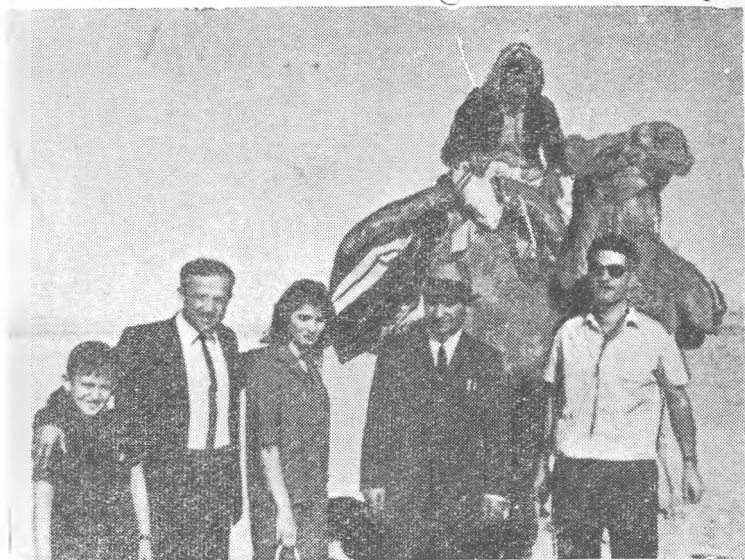
— О, къойчу, Кемал, сен къонакълагъа бетсиниб сёлешуюнгу... Керти кёлюнг эсе, эндиге дери бир сатгъынсанг а, — деди джашланы бири.

— Бетсинир адамынг болмаса кимге айтырыкъса... Бусагъатха дери мен Совет Союздан келген къарачайлы кёрмегенме, — деди биягъы.

Биз сёзю теренине кириб тургъанлай, джашланы бири меннге къараб:

— Аллыбызда ол ауангыны эслеяламыса? — деб сорду. Не къарадым эсе да, къыйырсыз къум тюзледен сора джукъ кёрмедим. Бир кесекни баргъанымда, эски оюлгъан дувалгъа ушаш бир затха кёзюм илинди.

— Блей деген эл ма олду, — деди джаш. Мен а не къараб кюреше эсем да, элге ушагъан зат кёрмейме. Кёб турмай, къатына джетдик. Юсю тюрлю-тюрлю омакъ джабыула бла джасалгъан мийик тые, юсюнде да тюрлю кийимле юслерин джабхан экеуленни кёрдюк. Нёгерлерибиз ала бла арабча сёлешдиле. Дамаскга баргъан джолоучула болгъанларын айтдыла. Биз ала бла суратха тюшдюк. Олсагъатдан элни къыйырындан кирдик. Тёгерегиме къарагъанымда, алайдан

Хубийланы О. бла Бапиналаны А. Сириядагы къарачайлыла
бла. (Блей деген къарачай элден узакъ болмай).

узакъ болмай, эшекни башындан тутуб, къазыкъны төгерегине айландыра тургъан къартны эследим. Ич келекчигинден сора кийими болмагъан гитче джашчыкъ, юсюне олтуруб, аямай, эшекге чыбыкъны сюрте эди. Джашлагъа соргъанымда, къайда эсе да къулакъ ичинде арпа сюргенди да энди аны ындырын басады,— деб джууаб этдиле. Къараб ол джерледе не ханс, не терек кёрмедим. Элде биз кёре туруучулагъа ушагъан джангыз межам джокъду. Не бачха, не орам эсмей-биз. Юйлени төрт къабыргъалары тублери да, башлары да топракъдан эди. Акъ сюртюлген юй кёрмедик. Шыбыла чыракъ, телефон, радио, телевизор алкъын былайда къымылдамайдыла. Элни бир джанында гитче тузлу суучукъну эледик. Биреуню арбагъа бёчке-

ни салыб, эки кьонгур ийнекчикни джегиб баргъанын кѳргенимде, «къайрыды» деб сордум.

— Элдеги суу осалды. Ичер суу келтирликди, — дедиле. Юйлени башларына иш этиб къарадым: къанджал, къошун, шифер, дран бла джабылгъан юй джокъду. Тауукъ орунчукълача, алаша, тыгъырыкъла, арбазсыз, орамсыз, бир-бирине джабышыб ишленгенча кѳрюнедиле. Элни ичинде сабий кымылдагъан, ит чабхан да эслемедик. Бизни келген хапарыбыз терк джайылды. Эркишиле юсюбюзге басыныб:

— Энди была керти да Кавказданмы келгендиле? Уллу Къарачайданмыдыла? Бизнича сѳлеширикмидиле? — деб басындырыб, бир-бирине сорадыла. Ала эс джыйыб, бироз сериун болгъанларында саламлашыб, биз тынчлыкъ-эсенлик сордукъ.

— Къарачайны джашлары. къартлары да сизге къарнашлыкъ салам айтдыргъандыла, — дегенимде, аланы кѳзлерине джыламукъ уруб, бизни къаты къучакъладыла. Бир-бири бла къуш-муш этиб, бизни маджалыракъ юйге элтдиле. Алай а биз анда не стол, не шкаф, не юй харекет эслемедик. Юйню арт къабыргъасына тиреб, тахта ишлейдиле. Аны юсюне кийизлени джаядыла. Кюндюз ол шиндиклик, кече уа орундукъ-лукъ этеди.

Юйню ичи адамдан тыкъ болду. Эшиклени кенгине кериб, келгенлеге эшик, терезе юсюнде сюелиб тынгылайдыла. Айтыуларындан, Блей элге 100 джылдан артыкъ болгъанды. Адамлары Схауатдан, Уллу Къарачайдан, Тебердиден, Басхандан кетген биринчи стамбулчуладыла. Анда биз малкъарлыланы да кѳрдюк. Сотталадан, Меккаладан, Будаїладан, Бапиналадан адамла бардыла. Алай а соргъаныкъда, «Биз Огъары Басхандан чыкъгъан къарачайлылабыз»,—дедиле ала. Эшта, ала бек эртде къарачайлыла Басханда джашагъан заманланы хапарларын айта болурла. Кѳбюсю бурунгу тукъумларын джюрютмейди. Билген къартлагъа сормасанг, аланы эллерин, джууукъларын тюзетген кыйынды.

— Блей, араб сёздю. Айтыуларындан, гитче элчик деген магъананы тутады. — Бу кьутсуз, берекетсиз, кьум тюзден нек кетмейсиз? Маджал джер нек излемейсиз? — дегенимде, ала башларын булгъадыла. Джыллыгъы келген къарт, чал сакъалын сылай:

— Къарнашым, биз эртде кыйынлыбыз. Бизни аллах эртде терсейтгенди. Насыбыбыз болса, биз элибизде, джерибизде — Кавказда турлукъ эдик. «Орнундан чыкыгъан эшекни бёрю ашар» — дейдиле. Бизни къарт аталарыбыз Къарачайдан кёчюб, Тюркге баргъандыла. Анда хауаны, джашауну джаратмай, джюзге джууукъ юдеги келиб ма былайгъа тюшгенди. Ол заманлада былайлары битимли, кьууатлы джерле болгъандыла. Бизни къартларыбыз «Бу джерлени кьоюб кетмегиз» деб бизге осият этиб ёлгендиле. Андан бери кёб заман кетди. Хауа тюрленди. Джел сюре, кьум кысыла-кысыла келиб, бачхаларыбызны, сабанларыбызны, джайлыкъларыбызны кючледи. Къаргларыбызны осиятларын унутуб, аланы кьабырларын кьоюб, биз энди кьайры барлыкъларыбыз?! — деб ахсынды. Джыйылгъан къартлада джашлада да анга сёз кьошхан табылмады. Юйню ичинде чибин учхан эшитилрча, шум болуб, баш энишге кьарадыла.

— Аллахдан келгенге мадар джокъду. Ол аллахны буйругъуду, — деб мыйыкълы киши кьол джаулугъу бла кёзлерин сюртдю.

Къарангылыкъ, насыбсызлыкъ болгъанына ишек джокъду. Малны аллына атаргъа чёблери болмагъанлай, мюрзеу битдиррге сабанны кьараб да кёрмегенлей, кьумну сакълаб тургъан адамла, мындан ары да джашауларына, юдегилерин кьалай ёсдюрлюклерине нек сагъыш этмейдиле? Мадар нек излемейдиле?.. Аланы бурунгу къартлары Блейни бююнню болумун кёрселе, «Былайдан кече, кюн демей, терк кьорагъыз, джашар джер излемиз» деб осият этериклерин ала нек билмейдиле!..

Огъай, былайда сагъыш этиб, кыйынлыкъларны хор-

лаб, керти насыб ючюн кюреширге юренмегенлери танылыб турады. Блей элни адамлары бизге сормагъан джукъ къалмады. Ма, бир къаууму:

— Къарачайлыла Сибирде къырылыб бошагъандыла. сора Кавказгъа кимлери къайтханды?

— Сиз кесигиз керти врачны кёзюгюз бла кёргенмисиз? — Адамны бакъсала, андан къаллай бир ачха аладыла?

— Кавказда, Совет Союзда кесини энчи юйю, неда ийнеги болгъан адам бармыды?

— Сизде ауругъан къартланы врачла багъамыдыла?

— Сизде тиширыула ана болуб, юйдеги къураб джашаймыдыла? Сабийле аналарын, аталарын таныймыдыла?

Быллай сорууланы къыйырлары-учлары джокъ эди.

Къарачай халкъны джюз мингге джууукълашханын, черкес, орус, абаза, ногъай, тегей миллетле бла бир юйдегича джашагъанын, бу арт 50 джылны ичинде 1 шахар, 30 къарачай эл джангы ишленнгенин, хар элде орта школла, библиотекала, эл тюкенле, амбулаторияла болгъанларын, къарачай врачла, устазла, инженерле, агрономла, алимле болгъанын айтдыкъ. Ана тилде окъутханларын, китабла, газетле басмаланганларын, радио бла сёлешиннгенин, бары да орта окъуулу болурча мадарла этилгенин билдирдик, адамланы джашаулары джарыкъ, мелхум, миллетле тенг болгъанларын айыртдыкъ.

Тынгылаб тургъанланы ичлеринде бир джашыракъ адам къатындагъылагъа къарай:

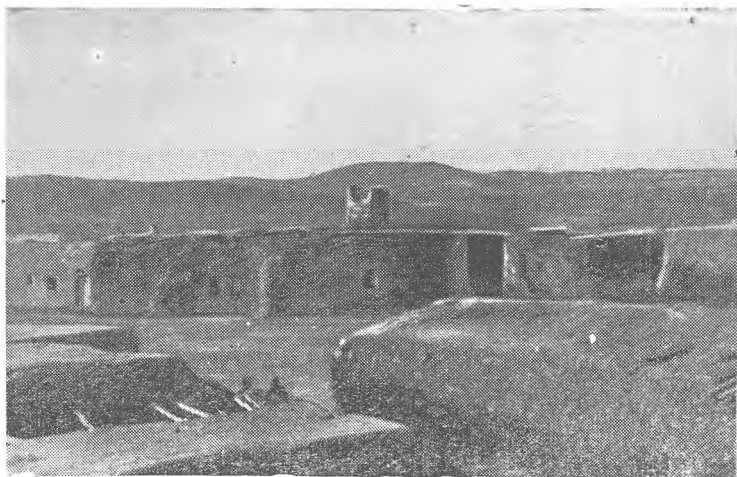
— Къарачайдан келген къонакъны хапары сабийлеге айтылгъан сейир таурухха ушайды... Биз а керти хапар билирге сую эдик, — деди. Кёб джылланы ичинде американ, инглиз газетле, Сирияны халкъыны джаулары, Совет властны къаллылары, бизни джашауубузну сёгер ючюн къалмагъандыла. Къралыбызда бюгюнню болумдан Сирияда Ливанда да чыртда

хапарлары болмагъанла алкъын кѣбдюле. Алай болса да энди ол ѳтюрюкле ачыла башлангандыла. Ала мындан ары да бек ачыллыкдыла.

Биз алагъа къарачай газетле китабла бердик. Къарачай джырланы плѣнкагъа джаздырыб элтген эдик, алагъа тынгылатдыкъ.

Бизни талай юйге ичкери чакъырдыла. Биз башха юйлеге да къараргъа сюйгенибизни айтханыкъда, ала биргебизге барыб, юйлени кѣргюздюле. Болум аланы барында да ушаш эди. Бизге «Межгитлерин» да кѣргюздюле. Бир юйню артында хунаны башына бир джассы къанга салыннган эди. Азанчы ол хунаны юсю бла къангагъа миниб, азан къычыра эди.

100 джылны ичинде диннге тамам къаты болгъан сау эл таш хунадан сора межгитге бир мекам ышан ишлеялмагъан эсе, аны джашауу къалай болгъанын биз айтмасакъ да ангылай болурсуз.

Къарачай эл — Блей. (Дамаскдан 40 км.)

Алайда бизге школну да кѣргюздюле. Неси да топракъдан ишленген бир алаша, гиче къарангы юйчюкде эртденбла юч класс окъуйду, кюнортадан ингирге — 3 классны джангыз бир устаз окъутады. Китаблары «Къуранды» — дедиле. Устаз шахаргъа кетген эди да, биз анга тюбеялмадыкъ. Школну тѣгерегинде джангыз бир гокка ханс, не бир терек джокъ эди. Юйчюк саз топракъ бла сюртюлюб эди.

Биз къабырларына да бардыкъ. Къумлу тюзде алааны кѣрген, алайда сахар джашагъанды дерик эди.

Блейчиле Кавказгъа джандет деб сѣлеше эдиле. Мадар табылса, эркинлик берилсе, бирден тебрерге хазырдыла.

Бизге: «Кетмегиз, бир ыйыкъ туругъуз» — деб къадалыб тиледиле. Заманыбыз болмагъаны себебли, биз мычымай ызыбызгъа Дамаскга къайтдыкъ.

Узакъ араб къралны къумлу тюзюнде къалыб кетген, ёлмей-къалмай джашагъан Блей—къарачай эл, не кюрешсем да, кѣзюмден кетерге унамайды. Ызыбызгъа къайтыб, Дамаскдан да Бейрутха келдик. Тенгиз джаргъасында талай кюнню солуб, юйюбюзге, Совет Союзгъа тебрердик. Бейрут аэродромда «ИЛ—18» самолѣтну кѣргеникде, кѣлюбюз кѣлтюрюлдю. Эртден бла совет самолѣтха ашыгъыб миндик.

Джерле — Арасы тенгизни, Кипр айрымканны, Тюркню, Къара тенгизни юсю бла къайытдыкъ. Кюнчууакъ булутсуз болгъаны себебли, лѣтчик самолѣтну алашатын элтиб, «Къарагъыз, Тюркню юсю бла барабыз, бусагъатда Анкараны кѣрлюксюз» — деб, шапалыкъ этген къыздан бизге билдирди. Олсагъатда биз Кониядан озуб, Тузлу кѣлню башына джетиб бара эдик. Тюркню юсю бла биз бир сагъатны учдукъ.

Тенгиз джаргъаларында чегети, таулары да бар эди ансы, джери сары къатыб, къургъакъ, чаууллу, суусуз кѣрюне эди. Анкараны юйлерин, орамларын кѣре, тюз юсю бла оздукъ. Сай, джалан ёзенчикни къыйырында, Тузлу кѣлден узакъ болмай, сахар женг джайылыб тюшген эди. Юйлерини башлары къызыл къошун бла

къанджал болгъаны ачыкъ таныла эди. Тюркню сары къатхан джалан тюзлеринде 60 — 80 юйден кѣб болмагъан элчикле кѣрюне эдиле.

Башха къралланы джерлерин, халкъларын, аланы джашауларын кѣргеникде, Ата джуртубузгъа артыкъ да бек кѣл салыб, джюрегибиз бѣгек болуб, ызыбызгъа ашыгъыб къайтдыкъ.

ХАПАРЛА

— Къымыжалаймы къобуб кетесе? — деб, Азрет кюлюмсюреб сорду.

— Ич кийимим бла айланама. Уянмагъанлай къобуб, кече ушхуур ашаб, эшик аллында айланыб, къайтыб ненча кере джатхан эсем, анча игилигим болгъа эди.—

— Сора къалай уянаса да?..

— Да бир-бирде анам—зат эслеб уятадыла. Сууукъ-сурасам да уянама... Анда-мында джугъуму тас этсем, къайгъылы болгъаным бла, кече къобуб излерге ёчме... Энди бюгече да къобама деб къоркъама, — деди Мазан.

— Да аны ючюн нек къоркъаса? Қелиб дагъыда орнунга джата эсенг, сен сагъышланыр зат барды деб билмейме, — деди биягъы Мусса.

— Аны уа айтмагъыз, кесигиз сынамагъансыз да джукъ да билмейсиз. Кече адам тюбеб уятмаса, мен ол барыудан суугъа кетерге боллукъма. Қъая, джар деб айырмайма. Сора кёргенле суйген-суймегенни арасында «алыннган адамды» деб къоярла... Мени алай къобханымы кёрсе, анам къаллай бир джылагъанын билемисиз?! Сиз а не да сёлеширсиз. Ауругъанны сау билмез, — деб, Мазан салпыланыб джууаб этди. Қыйнала да тургъанлай, Азрет тенгини кёлюн иги этерге былай айтды:

— Ой къой, къой, ауруб, кёрмеймисе, сеннге джетген зарауатлыкъны... Ёлдю-кетди деб, мен тамам къыйналгъан кюнюмде сенича ауруум. Мен алай омакъланнганны суймейме. Ауругъан деб, тёшек болуб, башын кёл-тюремей джатханнга айтадыла. Ауруб сени келепенингми барды?! Аны адамгъа атын сагъыныб да сёлешме.

Джашла сёз къошмагъанлай юлерине чачылдыла.

Мазан анасы бла сёлеширге асыры излемей, ингирде огъуна ауузланыб, орунга кирди. Қъыз чыгъаргъан джерден атасы алкъын келмегенди. Мазан джюлгючюн кёзюне кёргюзе, атасына джууаб хазырлай, кеч къалкъыды.

Кечени ауурлугъу озгъандан сора, эшик ачылгъан таууш эштиб, анасы орта юйден:

— Мазан, джаным, сенмисе эшикге чыкъгъан? — деб, къычырыб сорду. Анга киши джууаб этмеди.

Эшикни къайсыгъыз ачдыгъыз? — деб, экинчи кере кычыргъанында, Джамболат илгениб уянды. Ол башын ачыб, къарангы юйде кымылдагъан кёрмей:

— О не болду сеннге? Шашыбмы тебрединг?.. Не эшик хапар айтаса?!. Эшиклени этилиб тургъанларын кёрмеймисе!.. Энди кеси кёлеккенгден кьоркьубму тебрединг? Телинге кычырыб, джашны да уятма, ол сенича безимейди, танг атмай школгъа барлыкъды, — деб, онг джанына айланьб, биягъынлай башын басдырды.

— Хо, джаным, хо... сен айтханча огъуна болсун, джан-джанынгы нек ашайса. Эшик ачылгъан таууш келген эди да, биягъы джаш эшикге чыгъыбмы кетди деб тура эдим.

Сен а ненге къайгъыраса, мен аны ызындан кьолума таякъ алыб айланама, — деб джыллыгъы келген, сабийлери ючюн джанын аямагъан, орта бойлу, сююмлю къатын тынчлыкълы болуб кьалмаса да, сёзню андан тереннге иймеди.

* * *

Мазан сууукъсураб, Теберди сууну бойнунда уянды. Ёзен тубанчыкъ суу юсюн джабханды. Сууну чайпалгъаны, шоркъа тауушлары джукъ эшитдирмейдиле. Кече арасында кьобуб келген, Теберди кьобанны кыйырында ич кийимлери бла сюелиб тургъан Мазан, алгъасаб, онг кьолунда джюлгючюн кеч эследи.

Ол суудан чыгъыб, не этерге билмей, симсиреб, бир кесекни турду. Сора безгеги тутхан адамча, кьалтыраб эс джыйды.

— Адам кёрмей, бюгече юйюме бир джыйылсам, менден насыблы болмаз эди, — деб, джюлгючно да кьолуна кысханлай, ол энишге ийилиб, юйю таба тебреди. Тирмен сууну кёпюрюнден ётуб, кьабхакъчыкъдан чыкьгъанында, тубан суу ызындан ёрге келгенин эслеб, юйюне къалай джыйыллыгъына сагъышланды. Анда-

мында лампа джарыкъла тюгел джукъланыб къалмай, мутхуз джанадыла. Джолну ышанлаб, тюзетирге кю-решеди.

Къарангы кече, ич кийимлери агъара, Мазан сескекли болуб, тёрт джанына къарайды. Джолну джанында уллу тёртгюл юйню арбазында къарт самырны созуб улугъан тауушу эшитилди. Ол тегерекде Мазан ёзге бир тилли кёрмей, баш энишге ийилгенлей, эрлай уллу джолдан ётюб, тар орамчыкъгъа кирди. Адам эслеб къояр деген къоркъуудан юйюню къабыргъасына къысылыб тургъанлай, акъырын келе тургъан бир къаралдыны кёрюб, къайры джалларгъа билмей, Мазан къанга буруудан секириб, бир юйню аллына тюшдю.

— Оу анам!... мен хариб, бери чабыгъыз!.. — деб бауну аллындан къачыб, абын-сюрюн эте, тоба асто-приллах. Бисмилла!.. — дей, къарт къатын ачы къычы-рыкъ этиб, юйюне мыллык атыб кирди. Юйюнде адам эшитиб къобады деб къоржкъгъандан, джаны къолунда болса иерча болуб, Мазан арбаздан къачыб чыкъды. Калак ит андан илгениб, къансый-къансый, джолдан джаллаб, кимни эсе да арбазына ташайды, Мазан, аягъы басханны кёзю танымай, чабханын бузмай, келиб арбаз-ларына кирди. Бираз солууун алыб, юйлеринде лампа джарыкъ кёрмегенинде, кёлюн басды. Акъырын, аякъла-рыны бурну бла атлаб, эшикден юйге сугъулду. Къай-гъылы болуб орунлагъа кёз джетдирди. Хурулдаб джукъ-лагъанларын эшитиб, гузаба барыб, джууургъанны тюбюне киргенинде, джюлгючюн къаты бууб тургъа-нын ол заманда эследи. Аны да джастыгъыны тюбюне салыб, джукъларгъа излесе да, сагъышы, къайгъысы кёз къакъдырмайдыла. Алай болса да, Мазан сылыт бо-луб, къалкъыды. Эртден бла аны тиширыу дауурла уятдыла.

— А къыз, Стампул, кёзюнге кёрюннген болурму?.. — деб Мазанны анасы сейирсиниб сорду.

— Къозтуйме, сен къуджурса, ма бу кёзлерим бла аны кесим къалай кёрюб къойдум эсе, джарлы анамы джандетде алай кёрейим! Энди ийнандынгмы?! Мен акъ

джинни нечик кѣрген эсем, мени юйюме да сени юйюнге да игилик келгенин алай кѣрейим!..

— А къыз, уллу аллахха бир ашхылыгъынг болгъан болур, акъ джин гюнахсыз адамгъа кѣрюнеди дейдиле, алай а джашырмай айтырым: арбазда кѣрдюм дегенинге, джюрегим бираз ажымлы болады, аны кѣбюсюне джолда, бачхада кѣредиле.

— Къозтюйме, сен суйсенг ийнан, суйсенг къой, джинкъанга бурууну юсю бла секириб, арбазыма тоб деб тюшюб къалды...

— Оу, а къыз, Стампул, алай къалай айтаса? Джиннге къалайы да бошду, анга къалайы да эшикди, сора ол бурууну башы бла тюше нек айланады?..

— А къыз, Къозтюйме, сен манга ийнанмаймыса?! Нек тюшгенди, анымы соргъанма, къайдан билейим... Энди мен аны, ма былай сени кѣргенча, кѣргенме, сеннге келгеним а бир садакъа кѣлтюрюрге тыйыншылы болуб, билмей къалмайым деб сорургъады, бир бек къоркъуб, бир эрши къычырыкъ этдим да, хоншутийре джыйылыб къалдыла деб тура эдим. Алай болгъанлыкъгъа, бир насыбым болур эди, итле чабхан тауушдан сора киши къозгъалмады.

— Ий, бир сораыйм: кечени арасында кесинг джангыз бауда уа не ишлей эдинг? —

— Къозтюйме, унутубму къойгъанса, тюнене Сарыкъулакъ бузоу табханын айтхан эдим да?.. Джелини четен болгъанды да, уузун кече къобуб саумасам, болмайды, бузоучугъу къарыу этелмейди. Джаратхан аллах, сени кючюнг уллуду?.. Бюгече мени тюз акъылым бла къойгъанынг ючюн джаным сеннге къурман болсун. Джинни кѣрлюкме деб а джети джукълаб акъылымда джокъ эди. Джашай барсанг кѣрмезлик затынг джокъду. А къыз, билемисе, хапарымы айтсам, киши ийнаныргъа унамайды.. — Огъай, анга джюрегинг джарылмазмы? — деди.

Мазан тынгылаб туруб:

— Стампул, мен ийнанама, — деб, ала болгъан юйге кириб ышарды.

— Кет, ёсмезлик, насыбынг алай болсун, ахыры адам

кёрсе уа, сен кёрлюксе джинни. Джаншама да школу-нга бар, майна тепсиде башы джабылыб тургъан табакъ-чыкъда, бышлакъ биширгенчик барды, ал да аша, — деди анасы.

Мазан алгъындан да таукел сёлешди:

— Ой анам, сен ёлмегин, Стампулну джинин мен да кёргенме. —

— Кет, онгмазлыкъ!.. мени айтма да «кесим ёлмейим» де, аны кёрмесенг, кёр кёргюн сен огъесе, — деб анасы ачыуланды.

Стампул къараб, бети тюрлениб, былай айтды:

— Алай сёлеше турма, джашым, гюнахды, сен энди аманны-игини айырырча болгъанса, айтырынгы-айтмазынгы билиб сёлеше тур. Мазан кюлюмсюреб:

— Стампул, мени кёргениме ийнанмай эсегиз, джин буруугъуздан «тоб» деб тюшгенлей, «оу анам, мен хариб, бери чабыгъыз» — деб юйюнге мыллык атдынг да?.. — деди.

Стампул сейир болуб, Мазанны кёзюне къарады.

— Сора сен аны къайдан билесе? — деб, кёлю бла къадалды.

— Кет, ол билмез от ашасын огъесе, безийди алай!.. терк бол, джаш, кечигирге башлагъанса! — деб, анасы хыны этди.

— Анам, джинни къыджырагъа болмайды деб эшитгенме, алаймыды..?

— Сора уа? Аны эндими билесе? Тели, сени аладан не хапарынг барды...

— Да сора сен мени нек къыджырайса?

— Қъанталаугъа къыджырайма!.. эшта, сени ахырат джанынг ючюн, сеннге адам сёзмю айтыр!.. Қъыджырамазча сен кимсе?

— Мен джинме, джин! — деб Мазан, кюлюб, эшикге къачды. Қъозтюйме секириб къобуб, эшик артында си-бирткини алыб:

— Гюнахсыз юйге къан джаудуругъа тебрегенсе да, пасыкъ, бети къуругъан бетсиз!.. Шо джаным чыкъгъа эди да, бусагъатда сен мени къолума бир тюшге эдинг!..

Алай болса да, тохта сени, нек ашыгъаса, ингирде атанг менича этмез, иги керегинги берир, — деб, ачыуланнгандан эринлери кьалтырай, джашын эшигке сюрюб чыгъарды.

— Аначыгъым, бюгече Стампулгъа эс ташлатхан джин мен эдим, мен!.. — деб, китабларын да кьолтугъуна кысханлай, ол школгъа къачыб кетди.

Къозтюймени бети тюрлениб, юйюне киргенинде, Стампул ёрге кьобуб:

— А къыз джарлы, аны къалай халек юретгенсиз, Алай бошлаб къалай кьойгъансыз?! Ёлейим андан эсе, ол сёзлени адам эшитмесин.. «Мен джинме» деб, баргъанын кёрмейсиз?!.. Аны аллах уруб кьоймазмы. Аллай сёзле джюрюген юйде берекет да иги кымылдайды.. Я джаратхан аллах, сен кеч! — деб, юйден гузаба чыгъыб, ызына бурулуб да къарамай, кёзден ташайды.

Келин

— Келинге кьор болсунла кызла! Къулагъындан тут десенг, мюйюзюнден тутадыла.. Быладан да, джанындан да тойдум, — деб Хорасан, кызларына ауузунан, тилине келгенни къуйду.

Келини аны къозгъалгъанын таныганында, кёзюне тюртюлюрге излемей, челекни алыб, юйден чыкъды.

— Айтсам, ийнанмайсыз. Кёрдююзюмю... Мен сизге арбазны сибирталмайма, бир къучакъ отунну юйге кийирмейсиз. Бети, ангысы болгъан адам а сёз да айтдырмай, кьобду да кетди.. Сизни уа аллах эки кьолу бла ургъанды да бошагъанды.. Сизни табдым эсем, мен къара джерни къабайым... — деб, тебген джюрегин сёнгдюралмай, Хорасан туб табхада урчугъу бла билезигин алыб, алаша шиндикчикге олтурду. Адам арасы болса да, тюрсюню огъай эсенг, сюеги саны да аны уллайгъанына шагъатлыкъ этмейдиле. Алай а ауур кымылдагъаны бла сёз кёлтюрмеучю болгъанын адамла эслеб,

кёзюне айтадыла. Бетинде аны джангыз бир джыйрыгын кёрлюк тюлсе. Уллу къара кёзлери бираз теренден къараб, мыдахлыгын танытадыла. Хорасан джарыкъ кийерге суймейди. Ол хоншулары бла сёзюн тышына чыгъармайды. Юйюне къонакъ келсе, кёзю-башы джарыйды. Хорасанны аты элде иги бла айтылады.

Къызларына теберик болса, Хорасан келинин махдаргъа ёчдю. Ала уа ол халисин кёрюб болмайдыла.

— Анам, эртденбла джюнюнгю чакъдым, титдим, сеннге чепкен бичдим, дженгин-джагъасын тикдим... Салимат да эртденли белин ёрге этмей, джуургъан толтурады. Къайдам, сен алай ачуланырча не зат барды... Керексизге джюрегинги кёб кыййнайса, — деди Файруз.

— Экинге да разы тюлме... Джигерлик сизден кериди. Айта-айта, тил джауум кзуруса да, кесигиз ушатханча этиб барасыз. Анагъыз ючюн сиз кесигизни джарсытырыкъ тюлсюз, аны таныб бошагъанма, — деб, Хорасан, кёлюне келгенни артха салмай куйду.

Сёз тохтагынчы эшик кенгине керилди. Келин толу челеклерин джерге салыб, эшикни этди.

— Ма, мынга квор болугъуз сиз десем, экинг да чюйрегизге къарайсыз. Сау квалгын сен, келин. Сен болмасанг, биз не этерик эдик... андан сора сагъышым джюкюду, — деб Хорасан кёлю бла айтды эсе да, келин ийнанмады. Селеке этгеннге санаб, ол:

— Туура сени къызларынгча болмасакъ да, джумушбузгъа кесибиз джетишебиз, — деб, тилини учу бла, бюсюреусюз сёлешди.

Хорасанны бети тюрленди, сёз а чыгъармады. Къызлары «иги этди санга» дегенча, кюлюмсюреб, бир-бирлерине къарашдыла, алай а келинни асыры оздуруб сёлешгенча кёрюб:

— А къыз, сен бизге бир дженгил джетиб кваласа... Биз сени къыз тенгчиклеринг болубму квалгъанбыз, хайырсыз... Сени бу къылыгынг сеир тюлмюдю... деб Файруз, хыны къараб, башын кымылдатды.

Хорасанны эки къызы да биргесине джашайдыла. Салимат эринден чыкыгъанлы джыл болуб келеди. Файруз

а алкын юдегиленир кыйгыга кирмегенди. Бу джаз ол Хаджи-Муратны джашына огъай демеген эди. Алай а джашны атасы ёлдю.

Салимат, эгечи бла сёлешиб тебресе, эринден тарыгъыб къалмайды, бютеу эркишилени бирча сёгеди.

— Файруз, бюгюн акъылым болса, ёмюрде эркишини атын сагынмаз эдим, тилсиз болургъа излей эсенг, эрге ашыкъ, эркишиле бары да бирдиле. Ала тиширыуну онгдурмайдыла, — деди Салимат.

Хоншуларына тынгыласанг, Хорасанны онг къулагы отча кыза болур, — дериксе. Анга уллу махтау саладыла. «Хорасан кызларындан эсе, келинине игиди. Аны аманын, игисин да бирча махтайды», — дейдиле.

Джашы, Мазан, къолундан келсе, анасына чыкъ джетдирлик тюлдю. Мазан къуллукъчуду. Заманыны кёбюсю джолоучулукъда кетеди.

Хорасан сёлешиб тебресе, келини аны джумушакъ, огъурлу сёзлерине тынгылаб, «кесими анам да меннге мындан сора не этерик болур эди» — деб, къууанады.

Келин Хорасанны кёлюне джетер ючюн кюндюз кече да, джауумда кыш боранда да, иште да арый билмейди.

* * *

Январны арт кюнюнде кяр къалын тюшдю. Танг джарый башлагъанды, боранны сызгыргъаны чыдатмайды. Келин къобуб, кийине тургъанлай, юй тюбюнде тазгъа къаланыб тургъан кийимлени кёрдю. Аланы Хорасан джуаргъа келтиргенин ангылады. Биягъы Мазан юйде джокъду. Келин кесин зор бла сюеб, ёрге къобду. Экинчи кере суугъа бара тургъанлай, санлары отча кызыб, къулакълары шуулдаб, амалсыз болду. Челеклерин тюгел да толтурмай, суу агъачны бойнуна салды. Мангылайындан акъгъан терин кяр къоннган дженги бла сюрте, ауур солуб, тогъуз-он атлай да, бир тохдай, арбазгъа кючден джыйылды. Челеклерин джерге салгъанлай, барыб орундукъгъа ауду. Юйде алкын от этилмегенди. Джел ургъаны сайын юйню башында къан-

джал дынгар-дунгур этеди .Быргыла тохтаусуз сарнайдыла. Эшик аллында аякъ тауушланы эшитиб, къобаргъа дыгалас этгенликге, ол санларына айтханын этди-ралмайды. Эшик ачылыб, юйге къайын анасы кирди.

— А къыз, келин, не этиб тургъанлыгъынгды... Аурубму къалдынг? — деб ол гузаба атлаб, къатына келди.

— Огъай, огъай, анам, хатам джокъду. Кесим сууукъдан къоркъуб таянганма былай...—деб, келин джунчуб, дагъыда кесин тирилтирге кюрешди. Не келсин, сюелалмады. Хорасан кийимлени джуулмай тургъанларын эс-леди. Башын кымылдатыб.

— Келин, от да эталмагъанмыса, джаным?—деди ол.

— Огъай, тоба. Аны къайгъылы болалмагъанма.

— Отунунг къайдады?

— Да хазыр отунум болса уа, отха салгъан кыйын тюл эди... джарылгъан джокъду.

— Алай деген неди?! Къышхыда отха саллыгъы болмагъанлай орунга кириб тургъан боламыды!.. Кет, а къыз, ёлейим андан эсе...

...Аллай кылыгъынг джокъ эди да!.. Тоба, ауруб, менден джашыра болурса... Къайда, башынгы былай тутчу, мангылайынга бир тийиб кёрейим.

— Анам, сен кыйналырча хатам джокъду. Бусагъат къобама.

Келинини айтханына Хорасан ишек этмеди.

— Хы, алай бол, ауруунг тас, мен излеген да олду. Ийнанамыса, келин, сени ауруб, орунда кёргенден эсе, кесим беш кере ауругъа разыма, — деб, Хорасан юйден чыкъды. Олсагъатдан балта таууш эшитилди. Хорасан-ны отун джара тургъанын билгенликге, келин этер ма-дар табмады. Бусагъат юйге от этиллигине ажымсыз болгъанында, ол тегерегин кысыдырыб, джуургъан бла башын басдырды. Хорасан, келини ючюн огъай эсенг, бек амалсызгъа джетмесе, балтаны къолуна да алмайды. Джолну озуб баргъан Стампул тохтаб:

— Хорасан, отун джарыргъа сенден сора адам кзуру-гъанмыды?! — Кёрген не айтырыкъды?!.. — деди.

Хорасан терен ахсыныб, башын булгъады, сёз а кьошмады. Стампул ышарыб:

— Огъай, къалайса?... Келининги махтай тишлеринг тюше эди да! «Ашыкъма, ол сеннге кесин танытыр» десек, отдан кёлек кие эдинг... Энди биз айтханны кёзюнг бла кёрдюнгмю?!... Ким да болсун, келинин махтаб, артда сокъуранмай къалгъан адамгъа мен тюртюлмегенме, — деди.

Хорасанны джуаб этерге излемегенин таныгъанында, башын кымылдата: «Хата джокъду, кёкге, джерге джетдирмеген келининг сени эки кёзюнг бла тенг джылатмаса, бурнуму джырдырырма»,—деб джолну энишге кетди. Хорасан джонгурчхачыкъла кьобарыб, юйге киргенинде, келини къалкъыб тургъанын кёрдю. Ол этегинде джонгурчхачыкъларын ёретинлей печни аллына къуйду. Аланы тауушларына келин илгениб уянды. Башын бери айландырыб:

— Анам, бусагъатда къалкъыб тебреген эдим, эслеб салсанг а отунларынгы, — деди. Аны эшитгенлей, алайсыз да бузулургъа халы эше тургъан Хорасан, кесин тыялмай:

— Келин, кертда дегеннге уа озуб тебрединг да! Сен сыртынгдан тюшюб, хурулдаб джукълайса, мен да белими тюзеталмагъанлай, сеннге отун джарыб келеме. Дагъыда сууаб орнуна джууаб дегенлей, меннге уллуму сёлешесе?!... — деди.

— Анам, ауруб, чыдаялмай, таяннганма.

— О, кьой, кьой... Ауруй эсенг, соргъанымда айтсанг а, Ауругъан хурулдаб, несин да билмейми джукълайды!... Мени къаллай анагъа санагъанынгы танытдыңг...

«Сен ёлмегин» деб ненги да башын джабыб барама, ансы, тоба, къалгъан аналача болсам, мени ючюн сен олтургъан орнунгдан ёрге кьобарыкъ тюлсе, — деди. Келин джыламсырай тургъанлай, кесин къатдырыб, орундукъ къулагъындан тутуб, олтурду.

— Анам, сен былай кыйналлыгъынгы билсем, баурум бла сюркеллик эсем да, кьобаргъа кюреширик эдим, — деди.

— Билирге керек эдинг.. Адамланы айтханларына тюртюле турама. Билсенг, келин, кёб тёзгенме. Ол джашны хатери ючюн да, хоншудан, тийреден ыйлыкыгъандан да мен кёб затынгы басдырыб кьойгъанма, — деб, Хорасан кыызгъандан - кызыб баргъан болмаса, шаушалмады.

— Неми басдыргъанса? Неми кёргенсе? Аны эштген не айтыркъды!—деб келин, орундукъдан тюшюб, кьайын анасыны аллына келгенинде, Хорасан артына туракълады.

— Бир джангыз джолда мен сеннге джуаб этгенмеми?... Тилек бла алгышдан башха мен сени ауузунгдан сёз чыгъа болмаз деб тура эдим.

— Огъай, келин, сенден тели мен да тюлме. Сен тюнюнде билгенни мен тюшюмде билеме деб турама. Хоншуларыма кьурман болайым... «Быллай бир джалынма, келинги тегерегине асыры кёб айланаса» деселе, мени суймей айтадыла деб кьоя эдим. Кесим табхан кыызладан эсе, сени сыйынгы бек келтюргенме. Сени амалтын Файруз бла Салиматны ненча джылатханма!...

— Анам, меннге да бир тынгыла, — деди джалынган ауаз бла келин.

— Тынгыларыкъ тюлме. Болду! Тура турса, таш да джарылады. Тохта, Мазан сау-эсен юйге бир джыйылсын ансы...

— Аны нек айтханлыгынгды, анам?...

— Нек айтханымы кесим билеме... Тегерегинге урчукча айланыб тургъанымы, кьорккуб джалынганнга санайса... Огъай, сени кибиклеге джалынырча мени аллах этмесин... Айтдырмай кьоймай эсенг, келин, сени адам этген да менме. Келин, келин, — деб, сени башыма миндириб кьойдум да! Келин эсенг, бизге бий болма да орнунгу таны. Оноугъа сенсиз да джетишебиз, — деб джонгурчхаланы аягы бла тюртюб, башын булгъай, чыгыб кетди.

Келини уа чыдаялмай, санлары кьалтырай, барыб биягы орнуна таянды. Боранны улугъан тауушу анга

алгъындан да ачыкъ эштиледі. Хорасан бюгюн башха адам болуб къалгъанча кѣрюндю: «Огъай, терслик менде болур ансы, аны алай тюрлениб къалыргъа мадары джокъду», — деб келин терен ахсыныб, санларыны къалтырагъанларын тыялмай тургъанлай джуургъанны юсюнден атыб, ёрге сюелиб, кесин къатдыргъа кюрешеди. Белин къаты байлаб, тылпыуун кючден ала, балтаны алыб отун къобарыргъа чыкъды.

„Кондиктор...“

Вокзалны аллына тюрлю-тюрлю машнала адамланы келтириб, ызларына ашыгъыш къайтадыла. Джолоучула, юслерин джабалакъ къардан къагъыб, вагонлагъа гузаба минедиле.

Джыллыгъы келген акъ шинли, чубур палтонлу къатын бир къолунда сабийи бла бир къолу да уллу сары сахтиян чемоданны кѣлтюрюб, аягъын вагонну басчычына салды, алай а не аллына, не артына атлаялмай, мурукку этгенлей, ызындан сюелиб тургъанла:

— Нек тохтадынг? Атла аллынга... Поезд кишини сакъламайды, биле болурса, — деб ашыкъдырдыла. Къатынны бетин, чирчик-чирчик тер басды. Къарыуун салыб, аллына силкинирге тебрегенлей, кондуктор къыз.

— Сабийчикни меннге берчи, — деб, къызчыккыны анасындан алыб, къойнуна къысды. Сора басыныб келгенлеге:

— Ашыкъмагъыз, сыйынныкъсыз, — деди.

Темир джолну джанында сюелиб тургъан къарамыйыкъ къолунда сары байракчыгъын силкиб, сызгыргъанлай, паровоз ачы кычырыб, тютюнлей, орнундан тебди.

Сабийни къойнуна алгъан къыз, кесини вагонуна кириб бара:

— Къызчыкъ, бусагъат аначыгъынгы табыб къоя-

ыкъ. Атынг а неди? Меннге бир айтчы, — деб ышарыб сорду.

— Катя.

— Катячыкъ, сеннге ненча джыл болгъанды, аны билемисе?

— Тёрт джыл боллукъду..

— Да сора сен уллу къызса да?

Бу сёзлеге къызчыкъ, къууанч тыбырлы болуб, ышаргъанын тохтатмай сёлешди:

— Сени атынг а ? Сен нек айтмайса да?

— Мени атыммы?... Мени атым кон - дук - тор, — деб эджиклеб айтды.

— Хмм... энди билдим, «кондиторса».. Бизни ююбюзню аллында да бир ариу къыз барды, аны аты да «кондидторду». Билегинде да кызыл бусхулу барды.

Кондуктор излей барыб, къатынны къайгылы болуб, орнунда олтуралмай, сюелиб тургъанын кёрдю.

— Катячыкъ, ма аначыгынг!... Табыб къойдукъ да! Ананг сени бек сие кёре эдим. Сени сакълаб, ёрге туруб тургъанына къарачы? — дегенлей, къатын быланы эслеб, ышарды.

— Мен Катяны къарт анасыма, кесини анасы школда устазды. Сау бол, кызым! Болушдунг, сен болмансанг, джунчуб, миналмай къала эдим, — деб бюсюреу этди.

Къыз кёзлери бла вагонну ичин аулаб, бары да олтуруб джарашханларын кёргенинде, къатынны къатына чёкдю. Катяны да къойнундан тюшюрмегенлей, дагыда хапар билирге излеб:

— Сора анасы къайда джашайды? — деб сорду.

— Харьковда джашайды. Атасы да заводда инженерди. Мен а Москвада турама. Сабийлени кёрмесем, тансыкъдан чыдаялмай къалама. Не этерге билмесем, барама да, муну алама да келеме. Алай а не келсин, арадан бир ыйыкъ да озгунчу, сабийни джибер дейдиле да, бир - бири ызындан къош - къош письмоланы иедиле да тебрейдиле... Анасы: «Ауруйма, дженгил

джетдиригиз,» — деб билдиргенди да, энди ары барама.

— Ол сени кызынг болур? — деди кондуктор.

— Эшта, эшта, келинимди.

— Да не башхасы барды.. Иги келин кызынгдан-мы башхады...

Поезд акъырындан-акъырын бола тебregenлей: «Былайда элчикде беш минутну тохтарыкъбыз, узакъ-гъа кетиб, кечикмегиз, — деб кызы алайдан джанлады. Катячыкъ аны эслеб:

— Суу! Мен суу бер дейме... Эшитемисе? — деб, кызыу даулаб джунчутду. Къарт анасы, чемодан ачыб, ичинден стаканны алыргъа кюреше тургъан заманда, Катя, «Суу!» деб кычыра, кызыны ызындан чабыб кетди. Къатын стаканны алыб, къобуб къараса — Катя джокъ.

— Катя! Кызычыкъ! Къайдаса? Бери кел, ма стакан, — деб кычырыб, джан-джанына къарады, алай а киши кърмеди.

Кондуктор кружка бла суу салыб келе тургъанлай, биягъы къатын:

— Оу, мен хариб, Катячыгъымы тас этдим да къойдум!... — деб аллына абын-сюрюн этди.

— Алай деген неди!.. Мен анга суу алыб келеме...

— Тохта, ол кызыл къатапа полтонлу кызычыкъгъа айта болурмуса?.. Бурмачашчыкъ, не-е? Анга айта эсегиз, биягъында кызыны ызындан чыкъгъан эди, — деб, аскер кийимлери болгъан, джыллыгъы келген адам къайгъылы болуб ёрге къобду.

— Поезд тебреб къалады... Къалайгъа чыкъгъан эди? — деб кондуктор гузаба айланыб кетди. Адамла бары да къозгъалыб, сескекли болдула. Паровозну тауушу эшитилди. Къатын эс ташлаб, вагонну ичинде ёргенишге чабады.

Кондуктор сабий джылагъан таууш эшитиб:

— Катя! — деб кычыралгъанын кычырды. Кызычыкъны назик тауушчугъу вагонну тюбюнден чыкъды. Арам-къарам этмей, эки вагонну арасы бла секириб, кызы тюбюне тюшдю. Аны эслеб къатынны джюрегине кириб, тентирей барыб ауаргъа тебregenлей, эки эркиши

тутуб ёрге суюдиле. Чархла темир джолну тыкырта-
тыб. вагон аллына силкинди.

Джолоучула кычырыкы-хахай болдула.

— Сабийден да, кондуктордан да бошадыкы!..

— Бир тохтатыр мадар!..

— Адамланы басды! — деген ачы кычырыкыла кы-
зыудан-кызыу чыкдыла. Поезд тохтады.

— Кёзню джумуб ачхынчы кыйынлыкыга кёмю-
люб квалганларына кьарачы! — деб бары да бир-бири
юсюне басыныб, вагондан тышына куюлдула. Поездни
белинден юзюлюб тургъанын кёрдюле. Лампа джарыкы-
ла мутхуз болуб, кьарангыда джукъ танылмайды.

— Бу сейир неди?.. Бизни ызыбыздан келген вагонла
уа кьайдадыла? — Ала да аууб, ичлеринде адамлагъа
бир хата болган болурму, — деб гузаба бара турган-
лай, бир кьаралды эследи. Бираз джууукылашханын-
да, кондуктор кызыны таныдыла.

— Кьойнуна кысыб келгени сабийчик шойду да?!

— Джарлы сабийни бек эзгенмиди экен?

Къатынны да талай тиширыу тутуб келедиле. Къат-
ларына джетгенлей, ол кесин тыялмай, ачы сарнады.

— Амма, нек джылайса? — деб кызычык, назик тау-
ушчугъу ачык чыгъа, башын кёлтюруб, ышарды.

— Ка-а-тя!.. Сау шойса да?! Огъесе мени кёзюмеми
кёрюнеди! — деб, джетиб кызычыгына кьарышды. Со-
ра эс джыйыб, кьойнуна алыб, мангылайындан башлаб
бойнуна дери уппа этмеген джери квалмады.

Адамла кёзлерине ийнанмай, кызыны тегерегин алыб,
бири-бирине джетдирмей, хапар сордула.

— Къалай кьутхардын, къалай сау квалдыгыз?
Аны бир айт.

— Тюзю, иш сагыш зат эте тургъандан озган эди...
Чархланы арасындан тауушун эшитгенлей, эки вагонну
бир-бирине такыган ыргакыны ычхындырдым да по-
езд тебрегенинде, артыбызда вагонла квалдыла да кет-
диле, — деди кызы.

— Поезд тебрегенден сора ол батырлыкыны, тиши-
рыу огъай, тулпар эркиши да эталлыкыды деб эсеме
келмей эди... Тоба... тоба!.. адам этмезлик зат джокъ кё-

реме... Сора сен бир айтчы, Катя, къайры бара эдинг, кимни излей эдинг? — деб аскер кийими болгъан адам къатына келиб, къолчугъундан тутуб сорду.

— Кондукторну! — деб кызычыкъ, бюсюреусюз джуу-аб этиб, ышарды.

Къызгъанч джашчыкъ

Хасан бла Хусейни бир-биринден айырыб танырыкъ тюлсе. Ала эгизле не къарнашла тюлдюле. Ол огъай эсенг, бир арбазда да ёсмегендиле. Хасан тюз элни арасында, школну къатында джангы дранбаш юйде джашайды, Хусей а элни тёбен джанында кёпюрню къатында турады. Хасанны атасы малчыды, Хусейники уа сабанчыды. Кийимлери да, бет тюрсюнлери да бир-бирине ушайдыла деб айтыргъа кыйынды. Хасан кызылуурт, ашыкъмай джюрюген, сабыр сёзлю, токъ джашчыкъды. Хусей назик болгъанлыкъгъа камсыкды, тириди, джаншакъчыкъды.

— Атам, сен сабан сюресе, мен уллу болсам, машинаны джюрюютюрюкме, меннге машина алырса да? Болсунму? Мен анга башха адамны миндирлик тюлме, — деди Хусей.

Аны бу сёзлерин ушатмай, атасы анга:

— Сора джанынгдан суйген Хасанны уа къалай мыдах этериксе? — деб сынаргъа суйюб сорду.

— Сора Хасан нек мыдах болады?

— Да, антсыз, машинагъа башха адамны миндирлик тюлме, — дейсе сора уа? Хасан сени тенгчигингди. Миндирме да бир кёрчю, ол экинчи сени бла ойнамаз, — деди атасы.

— Атам, мен башхаланы миндирлик тюлме, Хасан башхамыды сора? Ол бизникиди. Кесим джюрюютюрюкме, Хасанны уа миндирмей къоярыкъ тюлме, — деб Хусей, джунчугъанын танытды.

— Машинангы Хасан джюрютеме десе уа, берликмисе?..

— Хасанны... да Хасан.... — деб, аузунда кѳуут джуммагъы болгъанча, джууаб эталмады. Хасан кѳара костюмчукъ кийиб, ненча да тѳймелерин тешмегенлей, юсюне кир къакъдырмагъанлай айланады. Хусей таб, жангур себелей турса да, жакетни кийерге унамайды Анга анасы джагъа тѳймелерин этдиралмайды. Кийимлерин эки-юч кюнден бир джууаргъа керек болады.

— Да сора быланы бир-бирлерине ушагъанлары неди да? — деб сорургъа боллукъсуз. Анга да сагъыш этер ючюн къалмагъанбыз. Алай а нелери ушагъанын билалмайбыз. Ушагъан а шашмай ушайдыла.

Хаман бирге айланганлары болурму? Огъай, бирге дагъыда кѳбле айланадыла, аны ючюн ала бир-бирине ушаб къаллыкъ тюлдюле.

— Сюеклери ушай болурму? Огъай, Хасан добарчыкъ болгъанлыкъгъа, Хусей андан эсе иги огъуна абандан кѳрюнеди. Иги ойлашыгъыз! Быланы не затлары ушаргъа боллукъду?.. Хасан да, Хусей да бир бири юйлеринден чыкъмайдыла. Экиси да тамада къарнашларыны, эгечлерини китабларын алыб, суратларына къараргъа ёчдюле. Экиси да тюрлю-тюрлю бояула бла бояб, сурат салыргъа табсала, ашарыкъ да излерик тюлдюле. Ала бир-бири айтханны этмей къоймайдыла, алай а разы болмай, даулашханлары да болады. Ол заманда алагъа къарасанг, кюллююнгю тыяллыкъ тюлсе. Хасанчыкъ чюгюндюрча къызарыб, баш энишге къараб, санлаб бир тик сѳз айтса да, тереннге кирирге излемейди. Хусейчик сѳзлени бир-бири ызында басындырыб, къызыб тебресе, бир талай бирни кеси сѳзюнден сора джукъ эшитмей барады, сора, эс джыйгъанын билдиргенча, джанджанына къараб:

— Алан, Хасан, сен былай этсенг, мен ойнарыкъ тюлме, — дей, адам келиб къалды деб къоркъгъанча, сескекли болуб, ауазын акъырындан акъырын эте башлайды.

Ала кѳрюнмеген джер элде аз болур. Суу ызында джуууна тургъанларына тюртюлорсе, клубда сабий киногъа билет ала тургъанларын кѳрюрсе. Бир-бирде уа

школну арбазына кириб к̄арасанг к̄онгурау к̄агъыл-
гъанлай, аланы классха киргенлерине сукъланыб, к̄а-
раб тургъан адамланы эслерсе. Экисини да бояулу
карандашлары, пластелинлери к̄урумайды. Хусейчик
хаман джюк машинаны суратын салыргъа сюеди.
Ол пластелинден ишлеген машинаны чархларын, кю-
бюрюн, кабинасын к̄ерсенг, сейир болурса, анга тенг-
чиклери «суратчы» дейдиле. Алай а Хусей ол атны сюй-
мейди. Хусей машинаны джюрютюучю болургъа из-
лейди. Машинасы джокъду сора, кеси пластелинден иш-
лемей не этсин!

Бир кюн Хусейлагъа сабийи бла бир къатын келди.

Тюзю, Хусей к̄онакъ джашчыкъ бла ол сагъатдан
шагърей болду, бютеу суратларын, оюнчакъларын к̄ер-
гюздю. Андан жангыз бир затын джашырмады, барын
к̄олуна бериб, экиси да ойнадыла. Экинчи кюн эртден
бла к̄онакъла кете тебретиле. Хусей алкъын татлы
джукъусундан уянмагъанды. Аны к̄алкъыб тургъанын
к̄ергенинде, Хусейни анасы столну тюрюнде джашил
бояулу к̄анджал машиначыкъны алыб, к̄онакъ джаш-
чыкъгъа тутдурду. Джашчыкъ анасыны «Алма!» —деб
к̄езю-башы бла билдиргенине да к̄арамай, к̄олун узат-
ды. Хусейни джанындан сюйген джюк машиначыгъы
джашчыкъны к̄олуна джыйылды. Джашчыкъ ол уяныб
к̄алгъынчы эрлай хурджунуна бастырама дегенлей, ма-
шиначыкъ к̄олундан тюрю. Ол полгъа тийиб зынгыр-
дагъанлай, Хусей, к̄езлерин ууа келиб, орундукъда ол-
турду, керилди, созулду. Джукъусураб т̄егерегине к̄а-
рагъанлай, джашчыкъны машиначыкъгъа узалгъанын
эследи. Хусейчикни ма бусагъатын к̄ерсегиз, чыртда та-
нырыкъ тюл эдигиз. Кюнде кюйюб джабагъы чаш-
чыгъы мангылайын басыб, аны тюрю бла уллу к̄езлерин
джандырыб, кийиниб да бошамагъанлай, секириб
орнундан тюрюб, машиначыкъгъа учду. Кишиге да к̄а-
рамай, эрлай машиначыкъны сермеб, хурджунуна су-
гъаргъа изледи, Алай а, к̄енчек хурджунуна кирмегенинде,
ачудан к̄ашын-башын тюрюб:

— Бу меникиди! Мынга тиймегиз! — деб терезе тюрю-

бюне салыб, юсюн газет бла джабды. Анасы аны кёр-
генлей:

— Джашчыкъ, Хусей, не этесе? Машиначыкъны бери бер, мен аны сени кёзюнгден кёрюб тутар деб, къонакъ джашчыкъгъа бергенме... Юсюн нек джабаса, бер, — деди. Хусей, нелени эсе да ичинден мурулдагъан болмаса, бери бурулуб да къарамады.

— А, джаш, мени айтханымы этмеймисе? Мен кимге сёлешеме?... Бер дейме да мен сеннге? — деб анасы, къонакъладан уятлы болуб, иги огъуна кёлтюртдю.

— Мен берлик тюлме дегенме... Бу меникиди! Меннге алгъандыла.

— Энди ариулукъ бла берсенг, кесинге игиди. «Джылар джаш анасыны богъагъы бла ойнар» дегенлей, къылыкъ этме, сен тенгчигинги суймеймисе? Сора киши алаймы этеди да? — деди.

— Мени тенгим Хасанды. Мен муну бир адамгъа берлик тюлме, — деб Хусей, машиначыгъын терезе тюбюнден алыб, шкафха джашырыб, эшигин этди.

— Беремисе, бермеймисе? — деб, анасы джашыны къатына келиб, джумдуругъун кёргюзгенинде, къонакъ къатын сёзге къошулду:

— Къойчугъуз, мынга машина кереклиси джокъду, юйде аны оюнчакълары сау элге боллукъдула.

— Анам, мени быллай джашил машиначыгъым джокъду, меникини бояуу кетиб бошагъанды, сора уа... — деб, къонакъ джашчыкъ, машиначыкъгъа кёзю къарагъанын танытды.

Хусейни анасы аны билгенинде, джашына сормай алыр мурат бла шкафны эшигин ачды. Олсагъатдан Хусей не къычыралгъанын къычырыб джылады. Къонакъ къатын джашына хыны—хуну этиб, билегинден тутуб, юйден дженгил чыгъарыргъа изледи. Хусейни анасына тамам ачыу болуб, кесин кючден тёздюрюб тургъаны бети ди тюрлене тургъанында танылды.

— Машина меникиди, мен аны кишиге да берлик тюлме, не дауугъуз барды! — деб, Хусей энтда андан да бек ачыу этерча, уллу кёллюрек болуб айтды.

— Да сора аны сеннге берген къалай чыдаб турады да?! Не-е-е? Ол ёлюб къалмай, къалай турады дейме мен сеннге?... — деб, анасы бу джол тѣзмей къычырды.

Хусейни джылагъан тауушу тохтады. Эки къолу бла кѣзлерин ууб тургъан болмаса, ол анасына джууб аталмады.

— Нек тынгылайса? Бетсиз, кесини къонакъ тенгчигине алай этиб къойгъан боламыды? Кесингден сора сен кишини джукъгъа санамайса, — деб анасыны керти джюреги къыйналыб сѣлешди.

— Мен кишиден да джукъ алмайма, меникин да излемесинле.

— Да, теличик, бу сен къырылгъан машинаны сен джукъгъа санамай тургъан. Умар тенгчигинг къалай бериб къойду да?! Ол аны тилетдирмеди, кесине джалындырмады. Сен а анга таб сау бол деб да айталмадың... Бююн а кѣремисе, сени эте тургъанынгы!... Ма былай сенича гыбырлагъа адамла къызгъанч дейдиле, аллайланы джукъгъа санамайдыла. Айтдырмай къоймай эсенг габ не иги тенглери да суймейдиле. Ала-бере билмеген, берсе кѣзюне джукъу кирмеген деб эшитгенмисе?... Ма сени кибиклеге айтылгъанды ол сѣз... Адамны тенгинден тыйгъан заты болмайды. Тенг деб аны ююн айтадыла. Сен а лобан табханын мижегеге джыйыб тургъанча, джюз оюнчагъынг болса да кишиге бермейсе. Былай боллукъ эсенг, сени бир адам да сюерик тюлдю, — деди анасы.

— Меннге киши керек тюлдю. Хасан бла ойнарма. Хасаннга мен шкокчугъуму да бергенме, — деди Хусей.

— Хасандан сора элде сен илешген сабий джокъмуду?... Хасан бир башха джары кетсе, не этериксе?.. Хаман да, сенича бетсизлик этгенле бла алай татах болуб къалыр дебми тураса?! Ол сенича алай гыбыр тюлдю деб, биягъынлай анасы джюреги кемсиз къыйналгъанын, къонакъ къатындан уялгъанын айта тургъанлай, юйге Хасан кирди. Ол столну къатына келиб, Хусейни къолун тутду.

— Хасан, хайырсыз, мен сени махтай турама, сенде

саламлашхан адет джожъмуду?... Кесинги тенгингден башха, юйде адам кёрмеймисе? — деди Хусейни анасы. Хасанны ауузундан сёз чыкъмады. Къонакъ къатын да, джашчыгъы да айыблы болгъанча, эшикни къатында сюелиб турадыла. Къатын джашчыгъына айтханын этдириб, къайгъысыз чыгъыб кетерге умут этди. Алай а джашчыкъны эки кёзю джашил машиначыкъдады.

— Хасан, ма бу къонакъ джашчыкъ кетерге тебрегенди. Хусейни машиначыгъын анга саугъа этиб берейикми? Сен къалай кёресе? — деб Хусейни анасы сынар ючюн сорду.

— Беригиз, мен тракторуу къатыбызда Хамитге бериб къойгъанма. Атам меннге энтда аллыкъды, — деди Хасан.

— Сен алай бек сюе эсенг, бер кесингикин. Сени атанг аллыкъды. Мени атам къошдады. Сен аны билмейсе?...

— Билеме, келсе алыр. Алмаса да автоматынг, тобунг, самолетунг, ой-ой-ой... дагъыда ненча затынг барды!.. Ала болмаймыдыла? Берейик. Мен сеннге кесимикин келтирirme, — деб Хасан шкафах узалгъанлай, Хусей аны дженгинден тартыб:

— Бу сени юйюнг тюлдю! Мени машинамда не ишинг барды? — деб эки кёзюн джандырыб къарады. Хасанны тили тутулгъанча, ауузуна сёз тюшмей, ачыудан бети тюрлю-тюрлю болду.

— Мен сеннге кесими машиначыгъымы келтирейим, ма бусагъат ийнанмай эсенг, кийин да кел биргеме, — деди Хасан. Хусей эшитирге да суймей, аны бир джанына тюртдю.

— Сеники меннге керек тюлдю. Бар да юйюнгде оноу эт, — деди. Хасан къашын-башын туюб, джанына джетиб:

— Алай эсе, энди мен сени бла ойнарыкъ тюлме. Юйюгюзге да ма бу джолдан сора келмем. Кёрюрсе, — деб, кесин тыялмай, чыгъыб кетди.

Хусейни анасы башын булгъаб:

— Кёрдюнгмю сеннге этиб кетгенин?!... Джангыз бир

тенгчигинг бар эди да, сени кыызгъанчлыгъынгы, болум-сузлугъунгу таныб, кёзю бла кёргенинде, ол сени кёююб кетиб квалды. Ашхы этди, сау кваллыкъ! Энди ким бла ойнарыгъынгы бир кёрюрсез? — деб барыб, орундукуню къатында сюелиб, кёнакъ къатындан тартыннганын билдирди.

Хусей тынгылай туруб, эрлай кийимчиклерин къаблаб, юр-сюр эте, юйден чыккъды, Хасанны ызындан сюрдю. Орамны арасында кетиб баргъанын эслеб, ызындан джетди.

— Хасан, машиначыгъымы джашчыкъгъа береме, кел бизге барайыкъ, — деди, алай а джууаб эшитмеди, — Хасан, кел, алан, энди бизге келлик тюлмюсе? — деб кычырды. Хасан узайыб, ызына бурулуб да къарамай, юйюне кирди. Хусей башын энишге къаратыб, кёнакъла кетиб квалмагъа эдиле деб гузаба къайтды. Аланы арбаздан чыгъыб баргъанларын кёрюб, машинасын газетге чырмаб, юйден алыб, ызларындан джегиб, джашчыкъгъа узатыб:

— Ма сеники болсун, — деди. Алай а джашчыкъ алыргъа унамады.

— Ма, ал, сеннге башы—тюбю бла береме, биз энди тенгчиклебиз, — деб джалыннган ауазы бла дагъыда тиледи.

— Меннге сенича тенг керек тюлдю. Мени тенглерим кёбдюле. Ала сенича кыызгъанчламыдыла сора!... Ала бош затчыкъ ючюн джыламайдыла, — деб, Хусейге бурулуб, да къарамай, анасыны кёолундан тутуб кетди.

Иссаны „терсликлери“

— Ары да, бери да буруб кёреме, мени сартын, школдан кыстагъандан табын табалмайма.

— Кимни, Къанамат?

— Иссаны! Сени джашынгы!

— Къалгъанлагъа бузукъ болуб тургъаны ючюн! Окъургъа суймейди. Бизникиле билим алыргъа джюрюйдюле школгъа. Школда къалса, тынчлыкъ берлик тюлдю. Тюзюю айтама, джамагъат? — деб, Къанамат аталаны-аналаны кезлерине къарады. Алкъын не айтыргъа билмей тынгылагъанла къыстауну асыры ауур азабха санаб, башларын булгъадыла.

Арасы сюремде олтуруб тургъан джитибурун джаш тиширычукъ, эркинлик сора да айланмай, эрлай ёрге къобуб, сёлешиб башлады:

— Аслан, сен трактордан тюшмей айланаса, хапарынг джокъду. Тиширыуунг Даум бек суйген адаммыды. Алай а ол бюгече былайгъа келирге ауурсунганды. Къолунда сабийини халисин, болумун табхан анасындан иги ким билликди?! Келсе уа былайгъа!.. Анасын чакъырыргъа керек эди. Мени анга айтырым кёбдю.

— Айт, нени айтырыкъ эсенг да, — деди Аслан, ушатмагъанын таныта.

— Айтсам да, мен кишиден къоркъарыкъ тюлме. Исса бешинчиде окъуйду. Ючюнчюге дери аны киши сёкмегенди. Сизни сыйыгъыз да тёппемде болсун, бизни къызчыкъны биргесине окъуйду, хапарым болуб айтама. Арт эки джылда уа «Хансыз джомакъ болмаз» дегенлей, джыйылгъан джерде Иссасыз сёз болмайды. Кимни кёзю тийди?.. Анасы джюгенин бошлаб къойгъан болур... Кеси къалай-алай бола эсе да, бизникилени джоймасын, — деб, къатын орнуна олтурду.

Бири андан, бири мындан сёз къоша, Асланны тебдирдиле.

— Мухтар, сен биз суйген устазса. Бешинчи класс сени бойнунгдады, ана тилни да сен окъутаса. Ол джангыз сабийге айтханынги къалай этдиралмадынг?.. Къыджырай турсанг, не боллукъ эди?... Айтханынги этмесе, таб къол да джетдир... Мен эсем атасы, эркинлик береме, — деб, Аслаң таукел сёлешди.

Устаз джууаб этерге ашыкъмады, къалгъанланы сёзлерин да эшитирге изледи. Кёбню кёрген атала-анала, амалны барын тауусханча, къымсыз болуб, бир-бирине

къарашыб, сагъышландыла. Аны эслегенинде, Аслан кесин айыбсызгъа санаб:

— Школ къолгъа алса, аны ууучха джыярыкъды. Тилейме, кечим салмагъыз, джумушакълыкъ этмегиз, — деб къошду.

Мухтар олтуруб чыдааялмай, ёрге къобду. Джашны атасына кёлундегин артха салмай айтды:

— Аслан, сабийле школгъа билим алыргъа деб джюрюйдюле. Биз аланы окъуулу этерге, иги халиге юретирге излейбиз. Алай а къолдан келмесе, бизге ким болушургъа керекди?.. Сен!.. Хар кюнде сабийинг школда беш сагъатны турады, андан сора кечеси, кюню да юйдеди. Юйде иги халиге юреннген сабийни школда бузулургъа амалы джокъду.

— Сора, айтыуундан, менме терс!.. Не-е?.. — деб, Аслан устазгъа къарады.

— Сенсе. Мен школну ариуламайма. Окъугъан джорукъну буза эселе, бизни ушибиз тюзге саналлыкъ тюлдю. Алай а атагъа сыйынмагъан сабий болмайды...

— Болады, Мухтар, сен устаз эсенг да, алкъын джашса, аладан хапарынг джокъду.

— Школда аллай сабий кёрмегенме.

— Анга ийнандыраллыкъ тюлсе. Мен кесими балама айтханымы этдиралмайма, сора уа... Джамагъат, мадарымы тауусуб сёлешеме, оноу керекди, — деб, Аслан тамагъын тюрлендириб сёлешди. Джыйылыу кечге дери созулду. Бошаб, юйге тебрегенлеринде:

— Аслан, кесинг терссе...

— Джашны бошласанг, ол сени кёб кюнню джылатыр.

— Къайгъырмаз, сабий тюлмюдю...

— Алай эте, хайт деген уллу джаш болур да кетер. Ол заманда барын да кеси ангылар, — деген тауушла чыгъа келиб тохтадыла...

Аслан юйге келиб, джашы да, юй бийчеси да къалкъыб тургъанларын кёрюб, юслерине сюелиб, талай заманны къарады, уятыргъа уа кёзю къыймады. Джюрегине тюшген отну джукълатыр мадар табмай, терен ах-

сынды. «Тохтагъыз, сизге танг бир атсын!» — деб, кеси кесине сѣлеше, бирси юйге кирди...

Даум къобханында, Аслан аргъы юйде бет джууа тура эди.

— Ол чочханы бери къобар. Кечигиб барыб, энтда бетими тулукъгъа сукъмасын, — деди Аслан.

— Ах, энди уа не болду? Кече, сакълай туруб, къалкъыб къалгъанма. Биягъы ёсмезликге урушдуламы? — деб къайгъылы болуб сорду Дауум.

Кѣптюреуюзю озгъан джанджаулукъ бла бетин сюрте, Аслан:

— Сен тюнене мени школгъа нек ашыргъанынгы кеч ангылагъанма. Налат адамса. Тюнене школда мен эшитмеген къалмады...

— Къайгъырмаз, атасы сенсе.

— Атасы болгъанлыкъгъа, не хапарым барды? Юйде кѣбмю болама!..

— Не десенг да, джаш сеникиди, кѣзююнде юйюнгю джокъла. Эркиши сабий атасына иги тынгылайды.

— Сен а несе? Оба къаранчха? Бар да сорчу, тюнене ненча тиширыу баргъан эди! Меннге кычырыргъа джигитсе, ансы...

— Къычыртсанг, кычырырма, — деб, Дауум гѣджебсиниб сѣлешди.

Алайсыз да кеси-кесине орча эте тургъан Аслан, тюрленди. Асланны кычырыргъына Исса илгениб уянды. Алай болса да, эшитиучю сѣзлерине асыры сейирсинмей, кийиниб, бет—къол джууар къайгъылы болду.

Къашларын бирер тюйюмчек этиб, абына-сюрюне, Аслан эшикге чыкъды. Исса кѣл басды.

— Исса, бала, дерслеринге кѣз джетдиргенмисе? — деди анасы.

— Джетдиргенме...

— Огъай, джашчыкъ, мен кѣлюм бла айтама.

— Мен а нем бла айтама да?

— Исса, тюнене тоб ойнаб ингирге джетгенсе. Устазларынга не айтыб бетинги кѣргюзюрюксе?..

— Анам, кыйналма. Меннге бюгюн сорлукъ тюлдюле.

— Сорсала уа?

— Тюнене соргъандыла. Энди ийыкъдан алгъа сорлукъ тюлдюле.

— Шо, джангъыз бюгюнчюкге мен сени устазынг болуб бир къалгъа эдим,—деб, Даум селеше тургъанлай, джаш чабыб кетди.

Арадан эки сагъат озгъунчу, Даум джашын орам аягъында ууакъ сабийле бла ойнай тургъанлай табды, не алынна, не артына атлайлмай, тохтады. Сабийле, малзаллы джел тобну бир-бир къолундан сермеб, аякълары бла уруб, кекге чыгъарадыла. Джашыны къатына барыб:

— Исса, былайда не ишлейсе? Школгъа нек бармагъанса, о хадаус,—деб басындырыб сорду. Исса джунчуб кыйналмады. Гитче кызычыкны къолундан тобун сыбдырыб алыб, аягъыны бурну бла уруб, къанга бурууну башы бла кимни эсе да арбазына тюшюрдю. Даум джашыны билегинден тутуб юйге келтирди.

— Дерслени заманында орамланы санаб нек айланаса?...

— Кеслери ийгендиле.

— Алдагъан этесе!

— Атангы не анангы чакъыр деб ийгендиле.

Даум сёз къошмады. Атасын элтсе, тюнене тебиб келгени бла, джашны хатерин этерик тюдю. Ол кюн школгъа бири да бармады. Аслан кечени бир заманында келди. Даум сёз башларгъа къоркъду. Исса уа несин да билмей джукълайды. Танг белги бергенлей, Даумгъа къайгъы кирди. Аслан ишге кетерге керекди. Школгъа уа заман джууукълашыб келеди.

— Уяумуса. Эй, сеннге айтама да? —деб, Даум Асланны сагъайтды, —

— Джашынг къысталыб келгенди. Директор бизни чакъыра адам ийген эди.. Мен тилими ангылаталлыкъ тюлме, кесинг бар.

— Кертими айтаса, меними кьозуйса?

— Энтда ийнаналмаймы тураса? Бармай боллукъ тюлсе...

Джюреги асыры кыйналгъандан, Аслан Иссаны ала барыргъа да унутуб, школгъа кеси кетди, Даум да ызындан.

Директор, чачы агъаргъан тиширыу, Асланны башындан аягына дери сынады. Къайда ишлегенин, сабийлерин, юй джашауун сорду. Школдан хапар айтды. Айырма окъугъанланы суратларын кёргюздю. Ашыгъыб, даулашыргъа ууланыб тургъан Аслан, таб нек келгенин да унутду.

— Гараж ишлетирикбиз. Уста адам билемисе? — деб сорду директор Асланнга.

— Сора гараж неге керекди?

— Машина алгъанбыз. Сабийле джюрютюрге юреникдиле.

Ол кёзюучюкде эшик къагъылды.

— Тамара Борисовна, боллукъмуду? Ичгери кириб, Исса баш энишге къарады.

— Кел ма былай столну къатына. Алай сюел.

— Исса, атангы нек чакъыргъанса, ишден къалдырыб?

— Да сиз кесигиз чакъыртхансыз...

— Нек чакъыртханыбызны билемисе деб сорама? Исса тынгылады.

— Биле эсенг, айт, унутхан эсенг, эсинге салайым, — деб, директор джаш бла атасына кёзюу къарады.

— Унутмагъанма.. дерсими этмей келген эдим...

— Андан сора уа?

Андан сора да дерследе даур этгеним ючюн...

— Бошадынгмы?

— Дагъыда къызчыкъны джылытханым ючюн...

Аслан джашындан эки кёзюн алмай, башын булгъай тынгылайды.

— Исса, джашырмай бир айтчы, окъургъа сюемисе? — деди директор.

— Сюеме, Тамара Борисовна, мен энди дауур эте-рик тюлме.

— Тохта, сёз берирге ашыкъма, сагъыш эт. Сен пионерсе, пионер сёзюн джерге тюшюрмейди.

— Тамара Борисовна, мен да тюшюрлюк тюлме.

— Ненча кере сёз бергенинги билемисе?.. Энди сёз керек тюлдю. Къалгъанлача, устазла айтханны этиб, билим алырга, адам болургъа керекди.

Исса баш энишге къарады.

— Мен окъу дегенме да сенинге?! Сен къалай мурат этесе? — деб, атасы кёлтюртюб тебрегенлей, директор кёзю башы бла билдириб, андан тереннге иймеди.

Эшик къагъылыб, джашны анасы да кирди.

— Айыб этмегиз, аллах ючюн, тынчлыкъ табмай келе турама. Атасы бир тебсе, хатер салмай урады,— деди ол.

— Таб заманда келдинг, олтур, — деди директор.

— Мен атанг, ананг бла сёлеширикме, бар классха. Керти окъургъа сую эсенг, кёрейик. Бу ийыкъны аягъында устазларынга сорлукъма.

Джашы чыкъгъанлай, Даум, директорну къатына келиб тыгъылыб сёлешди.

— Ийнаныгъыз, терс ма бу кесиди.

— Тохта, кёлюнгю бас. Не бла терсди?

— Кёлюмю къалай басарыкъма? Бир джангыз кюнню сабийини дерсин этиб бермейди. Аллай ата боламыды?!

— Аслан, сен а не айтырыкъса? Джашны юсюнде терслик кимникиди дейсе?

— Ким терсине айланган эсе, аныкъыды... Исса тургъанлай кимники боллукъду? Аны сырт узунундан къайы къобарыргъа керекди. Кёси оу, анасы шау...

Директор башын булгъады: «эки къауумубуз да бойнубузда борчубузну толтурсакъ, Исса кишиден артха къаллыкъ тюлдю. Биз ишибизни тюзетсек, аны тюзеллигине ийнаныгъыз» — деди ол.

— Къайдам, аны тюзеллигин бизден бек киши да сую болмаз, — деб, Даум бла Аслан сагъышлы болуб тургъанлай, директор терсликле кимде болгъанларын тизди.

Обур

Обур... тюз атымыды, огъесе чам атымыды?... Джашлай башына джетгенни, джетмегенни да билген къартгунагъа, аман иннетли, хайырындан эсе, хатасын оздургъан адамлагъа да обур деучендиле. Мен аны биринчи кере кѳргенимде, эртдеден танышыма тюбегенча болуб къалдым. Меннге мангылайы бла къарай келиб:

— Алан, биз къайда тюбеген эдик? — деб, кюллююгю келмегенлей, кесин ышартыб, эркелетгенча, имбашыма къакъды. Не айтыргъа билмей джунчудум. Шылабха тартхан токъ джаш сѳлешиб тебресе, кишиге да ат бермей эди. Адамгъа тынгылагъаны анга ауур кѳрюннгени танылыб тура эди. Тохтамагъан, нени да кѳрюрге излеген, сескекли кѳзлерин къысха-къысха къагъа эди.

— Кечеги школда, тюбеширбиз, — деб джаллагъан кюнден бери иги кесек заман кетди.

— Обур школдан къысталгъанды. Обурну Советге чакъырадыла, аны иши сюдге берилликди, — деб халпарын эшите турдум.

Бир кюн ишге бара тургъанлайыма, Обурну тюкенни аллында кимле бла эсе да къызарыша тугъанын эслеб, къатларына бардым. Советни председатели эки къолун силкиб, джанына джетиб сѳлеше эди.

— Обур, энди сен насыблыны баласы эсенг, аманны, игини билирча болгъанса... Школ бла джарашалмадың, кесинги къыстатдың. Ишни истемей, эки къолунгу хурджунунга уруб айланганлы джыл болуб келеди. Малчы болургъа сѳз бергенинг эсингдемиди? — деб ол джашны кѳзюне джити къарады.

— Малгъамы теджейсе мени?!

— Ёзге къайры мурат этесе?... Школгъа директор болурму эдинг? — деб, председатель кюлюмсюреди.

— Малгъа кесинги джашынгы нек иймейсе? — деб даулашыр къарыуу болмагъанлай, Атлы амалсыз кѳз бла къарады.

— Мени джашым сенича орамланы санаб айланмайды. Ол тракторда ишлейди. Джазны бурну къарагъан-

дан башлаб, кыш тышгюнчю, тынчлыкны не болганын билмейди.

— Тракторда уа мен да ишлерик эдим.

— Да сора кесинги аллай бир нек джалындыра эдинг? Джангыз бирибиз да сениге «хо» этдиралмадык, — деб председатель, бир уллу айыбы болган адамча, джунчуб селешди.

— Ол заманда окъур муратда эдим, — деб, Обур бюсюреусюз джууаб этди.

— Энди уа?

— Энди уа барлык эдим.

Председательни кезлери джандыла. Бети кызарыб, ачыудан сезю тамагына тыгылыб:

— Алай эсе, мен джашымы малгъа джиберейим. Бар, аны тракторун ал да ишле, — деди.

— Сен кычырма, трактор бламы кьоркзутаса мени?! Таб, сизге ачыугъа барыб джарашырма, — деди Обур.

— Сен тракторну джюрюте билликмисе да?

— Ол сизни ишигиз тюлдю.

Председатель, кесни гыя туруб, андан ары тезалмай, кельюндегин силдеди:

— Огъай, джигит, сен кесинги тели обур этиб турма. Адамла бурунлары бла суу ичмейдиле. Къарыуунг тартмагъаннга кесинги урма. Эшта, сен алай ишлер джаш болсанг, элде бюгюннге дери бир джукъгъа джарарык болур эдинг... Малда ишлегенле сенден онглу джашладыла. Джаншама да эртден бла огъуна тебре.

— Тебремегеннге не этерни кесибиб билебиз, — деб, не эсе да айта, башлагъанлай, Обур башын алалмазлыгын таныб, андан терениге кирмеди.

— Сиз айтханча огъуна болсун... Сизге сез кьошханны джолу болмаучанды. Барырма, — деб, ол кимни эсе да излегенча, тегерегине къарай, къатыма келди. Кезюме къараб:

— Сапар, тамада бла сермешгеними эшитдингми? — деб, биягынлай кьолун имбашыма салыб, бир уллу

джигитлик этгенча, ышарыргъа кюрешди. Сёзюм ётмезлигин билсем да:

— Аны мен терссинмейме, — дедим.

— Ол председатель болмаса уа? Терссинникми эдинг?

— Болсун, къалсын, сёзю тюздю.

— Сора мен барыб, анга стауат кюрегинчи бир сакълагъыз... Сиз кесигиз барсагъыз, ким билсин, мен да ойлашыргъа болурма. Ары дери уа... Сапар, «иш телиге джарашады» — деб эшитгенмисе?! Телилени излесинле... Элибиз аладан да кзуру тюздю, — деб, орамны эншге кетди.

Мен колхозда арбачыма. Кёбюсюне элден тышында айланама. Обурну кесине санлаб бир тюбегенликге, хапарын а кзуру да эшитеме.

«Эшек улоуунг болмасын, Обур нёгеринг болмасын» деучю джашла аны ачыуландырыргъа къарынлары ауруб айтадыла деб кююучан эдим.

Бир кюн ол бригадир бла, ёрелешиб тургъанлай, юслерине келиб къалдым. Обур кеси даууруна болуб, саламымы да алмады.

— Обур, къарнашым, энди сёзню серге ийгенинг боллукъду. Чалкъынгы, сенегинги джарашдыр, тамбла джыйын бла чалкъыгъа чыгъарыкъса, — деб бригадир, ариулукъ бла сёз ангылатыргъа мурат этди.

— Ийманыгъыз хакъына, менсиз башыгъызгъа урургъа таш таба болурсуз демейме?... Къайсы тешикке да мени кыстырыкъмы этериксиз? Огъай, Бекир, сизге харс уруучула энди тууарыкъдыла, — деб къашын-башын тюздю.

— Тюз айтаса, биз сени къайры да теджейбиз, ишге тагъылырынгы излейбиз. Алай а биз айтхан сени кзулагъынгы джанына да джууукълашмайды. Малгъа ийдик — бармадынг. Сабаннга джараштырабыз деб кюрешдик, истемединг. Энди уа хансны къатыб баргъанын кесинг кёре тураса... биченнге бармазлыгъынгы эки кёзюнг айтыб турадыла, — деб бригадир тюнгюлгенин танытды. Обур сагъыш эте турмай:

— Алан, къарачайлы, сѣз ангылай эсенг, мен окъургъа барама, дауунг бармыды!.. Мен окъургъа керекме. «Окъума» дерик бар эсегиз, айтыгъыз, эшитейик, — деди.

— Обур, санга обур деб атагъанны табсам, къолун тутуб, бир нохта бау этмей къоймаз эдим. Окъу деб биз сени бла кюреше, джарлы джаныбыздан тойдукъ да!.. Бир да атлаталмай, эм артында эригиб къойдукъ... Энди кюз джетиб, чалкъы кѣзюнге кѣрюнгенинде, окъургъа эсингеми тюшгенди?!.. Сен керти окъу ансы, биз таб джарагъан къурманлыкъ этиб ашырайыкъ.

— Мени ашырмагъыз да, бойнугъуздан басыб тургъан борчугъузну толтура билигиз. Мен къайры барлыгъымы кесим билеме, — деб Атлы бу джол да башын ала билди.

Мычымай кийиз бѣрклю чалкъычыла Ариу-Чатны башындан хыршы тутуб, энишге айландыла. Чууакъ кюнню таякълары къурч чалкъыланы ауузларында, накъут-налмазча джаныб, ойнайдыла. Джалан сыртладан эниб, бичен ийис ѳзенлеге сингеди.

Заман Обурну огъай эсенг, ишден башын къашыргъа бошамагъанланы да сакъларгъа ѳч тюдю. Къыппа сидирегенча, кюнлѣ бирем-бирем къорай, къыш тюшдю.

Боран къууб, къарны чалдышлагъа, мюйюшлеге джыйгъан кюн, элде сюд боллукъду деб хапар келди. Атларымы хамытларын алыб, баугъа джыйыб, аш салдым. Кимге сюд этиледи?... Нек этедиле? Бир джукъ билмейсе. Элде бир-бирине чабхан, тюйюшген джокъду. Уру къымылдамайды. Сюдлюк иш къайдан чыкъды?.. Бу сагъышла бла клубха келдим. Ичи адамдан тыкътыкълама. Сѣлеше тургъанны таныялмай, эшик юсюне сюелген къартха сордум.

— Сюдню тамадасыды. Бусагъат Атлы джыгыранга сѣз берилликди. Иги тынгыла, — деб, Обурну кѣргюздю ол. Обурну тюз атын алайда билдим.

Атлы мени джыгырам нек болады!.. Танышымды, тюз саламлашхандан озуб, аны бла мен ѳмюрде да къазанлашамагъанма.

— Джамагъат! Атлы сизни элигизденди. Аны айыбы элни айыбыды. Эки джылны ичинде ишден джаллаб, адамлагъа хатасын, заранын джукъдуруб айланады. Мындан алда атасы кибик къартха чабханды. Элде джашайды, хайырын а джукъдурмайды. Элчиле, тѣзе-тѣзе туруб, бизге тарыгъыб джазгъан эдигиз. Энди тѣре сизни бла бирге былайда сюзюб, оноулашыргъа келгенди. Ол тюзлюкню излейди. Урунуб джашагъанны джакълай биледи. Атлыча ѳтюрюкчюлени, джалкъауланы, бузукъчуланы кечмейди. Атлы бюгюн айыбына джолугъургъа керекди, — деб орнуна олтурду. Джыйылгъанла къушмуш болдула. Ачыкъ айтыб къоялмасала да, сѣлешгенин ушатыб тынгыладыла. Башын кѣлтюрмегенлей, Атлы ѳрге къобду. Хыны къарагъан элчилени эслеб, къабхандан къалай къутулургъа билмей, ол дыгалас этди:

— Адамла, сюдно тамадасы айтханнга мен къошар зат къалмагъанды. Айтылгъанла бары да тюздюле. Алай а совет сюд тѣрени терслей биледи, адамны джакълай, джазыкъсына да биледи. Бу зат меннге ѳмюрлюкге дерс боллукъду, — дегенлей, аллы сюремде олтургъан чалбаш къарт тѣзалмай:

— Адамны джакълай а биледи, ойлашмагъан буршулагъа асыры джан басыб кюрешмейди ансы, — деди.

— Туз ашагъан суу ичеди. Иги джаш, энди биз джазыкъсынырдан озгъанса. Хата джокъду, башынга бир акъыл джыарса, — деб дагъыда къайсы эсе да сѣз къошду.

Джыйылгъанла—къартла, тиширыула, «тюз айтадыла» деген болмаса, джашны къоруулагъан болмады. Атлы залдан файда чыгъарына тюнгюлюб, кесин джазыкъсындыра:

— Энди акъылым а бир болгъа эди... мени... — деб. тебрегенлей, аллында олтуруб тургъан къара джаулулкълу къатангы тиширыу ѳрге къобду.

— Обур, обурланма. Джангыз къарнашымы тамада хатерин этмей, сен ургъан этгенсе. Олсагъатда шо мен алайда бир болгъа эдим... «Оюмсуз джюрюген, аджалсыз ѳлюр» дейдиле. Андан эсе ѳлгенинг огъуна ашхы

эди сени... Тилейме, энди муну аямагъыз, — деб, ол джю-регин кючден баса, орнуна олтурду. Элчилени бюгюн былай кирпи болуб нек къалгъанларын ангылаялмай, Атлы башын булгъады. Ол огъай эсенг, тенглери да туруб, кёл алыр сёз айтмадыла. Бир кесекден сюд салгъан азабын окъуду. Клубну ичи, чибин учханны эшитирча, шыкъртсыз болду. Атлы төгерегиндегилеге къараб:

— Меннге оюнну кесибизникиле, элчиле, этиб къойдула, — деди. Столну бир джанында таягъына таяныб тургъан акъсакъал. аны ангыламай тургъанына къыйналыб:

— Къарнашчыгъым, эл сени джакълар кибик сен элге не ашхылыкъ этгенсе, айт! «Бермеген къол алмайды», — деб, бёркюн къаблай, нёгерлери бла чыгъыб кетди. Аны узайгъанын да эслей тургъанлай:

— Тохта, ашыкъма. Заман кесин танытыр. Тыпырдаса, тай озуб да кетиученди, — деб, Обур тишлерин жыгъырдатды.

— Алай бол, ауруунгтас, алай бол. Биз излеген да олду, — деген таушла тунакы эшитилдиле.

БАШЛАРЫ

Шохлукыну джырчысы
(Сюйюнчланы А.). 5

Назмула

Танг атды	13
Бизни джолубуз	15
Ана	18
Алгыш аякъ	19
Мурат	21
Джашау	21
Сеннге	22
Бир бараза	24
Тенгизчиле	25
✓ Къанлы кюнде къанатым	27
«А кыыз, сауду»	30
Сен къутхардынг (п о э м а)	32
Черек суу	43
Джарыкъ май	45
Таякъ джонгур	46
Ийнанмайын къарайма	47
Къанат берген	49
Мурат бла джашы	51
Сентябрда	58
Пионер	60

Азгек	61
Мурутчу	62
Мен кимме?	62
Джолла	63
Къарнаш халкъгъа	64
Шахарым	65
Тауларым	66
Сёлешедиле таула	67
Ол кюн	67
Къайсыбызгъа юлешгин	68

Араб джоллада

Тауларын кюсей	73
Ливан	75
Аль-Хамра орамда	76
Кечеги тенгиз	77
Кечеги Бейрут	78
Стауатдан Кери	78
Джашчыкъла	79
Джумушчу	80
Бахр-эль-Байдар	80
Джолчу араблыла	82
Барада	83
Сирияда	85
Дамаск	85
Къачхынчыла	87
Къара джабыу	89
Араб къызчыкъ	89
Тюрк	90
Блей (п о э м а)	92
Москвадан.—Бейрутха	103
Тогъуз кюнню Ливанда	107
Умутла	113
Сирияда биз не кёрдюк	121
Дамаскда тюбешиуле	128
Блей-Къарачай элди	133

Халарла

Къартны анты	145
Тенгле	149
Письмо	157
Шағатла	166
Ана	173
Акъ джин	178
Келин	184
«Кондиктор»	190
Къызғанч джашчыкъ	194
Иссаны «терсликлери»	200

*Осман Ахиевич
Хубиев*

М Е Ч Т А

(Стихи, рассказы, путевые
заметки)

На карачаевском языке

*

Редактор А. И. Кубанов
Художник В. И. Бекетов
Художественный
редактор М. П. Бертник
Технический
редактор Г. М. Хомякова
Корректор Е. Е. Алакаева

*

Сдано в набор 9-VIII-1968 г.
Подп. к печати. 18-XII-1968 г.
Формат 84×108 ¹/₃₂. Физ. п. л. 6,75.
Усл. п. л. 11,07. Уч.-изд. л. 9,17.
Заказ 3337. Тираж 2000 экз.
ВУ 53319. Цена 71 коп.

*

Карачаево-Черкесское
отделение Ставропольского
книжного издательства,
Черкесск, Ленина, 38.
Карачаево-Черкесская
областная типография,
Черкесск, Первомайская, 47.

ЭСЛЕННГЕН ХАЛАТЛА

Бетле	Тизгинле	Басмаланнганы	Окъяуллугъу
22	Тюбюнден 10	билсе,	билсем,
101	тюбюнден 10	кюнню,	тюнню,
107	башындан 9	хауагъа	хауагъа юренмеген
127	башындан 12	китабланы да	— гъалата эдиле.
		кёрдюк.	
148	тюбюнден 14	джюр	дюр
184	башындан 14	къымылдайды,..	къымылдамайды...
205	тюбюнден 5	джылытханым	джылатханым
206	тюбюнден 10	къайы	къайини
211	башындан 18	тёренн	терсини